

Ramazan Məmmədov

SUMQAYIT

HƏQIQƏTLƏRİ

Z. ci kitab

Fevral hadisələri
Dəqiq Qarabag
problemi kontekstində

Ramazan Məmmədov

Sumqayıt hadisələri
Dağlıq Qarabağ problemi
kontekstində

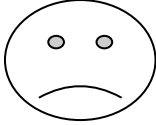
Sumqayıt - 2010

Rəyçilər: Sadıqov Həsən Şirali oğlu,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Baxşəliyev Adil Baxşəli oğlu,
tarix elmləri doktoru, professor

Məmmədov R.S. Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində. – Sumqayıt, 2010 – 128 s.

Geniş oxucu kütlələrinə ünvanlanan “Sumqayıt həqiqətləri” adlı ümumi bir başlıq altında nəşrə hazırlanmış dörd kitabdan ikincisi olan bu kitabda M.Qorbaçov tərəfindən SSRİ-ni dağıtmaq üçün Dağlıq Qarabağ kartından məharətlə istifadə olunduğu, Sumqayıt hadisələrinin isə Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilliy erməni hərəkətinə təkan vermək üçün siyasi bəhanə rolunu oynadığı təkzibedilməz dəlillərlə sübuta yetirilir.

**SSRİ-nin süqutundan heyfsilənməyən kəsin ürəyi,
geriyə qayıtmağı arzulayan kəsin isə başı yoxdur.**
Çingiz Abdullayev

**Böyük bir ölkəni ürəksizlər dağıtdılar,
ağılsızlar isə onu bərpa etmək istəyirlər.**

Vladimir Putin

Ön söz

Hörmətli oxucu!

Bu kitab “Sumqayıt həqiqətləri” adlı ümumi bir başlıq altında nəşr olunmağa başlanmış dörd kitabdan ikincisidir. Birinci kitab – “Sumqayıt: tarixdən səhifələr (1930-2000)”, üçüncü kitab – “Sumqayıt hadisələri mətbuat səhifələrində”, dördüncü kitab isə – “Sumqayıtın bugünü və sabahı” adlanır.

Hər bir şəhərin özünəməxsus, təkrarolunmaz tarixi, taleyi vardır. Sumqayıt şəhəri 70-illik sovet hakimiyyəti illərində SSRİ-də tikilmiş 1174 müasir cavan şəhərlərdən biridir. Onun payına XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan Respublikasının ikinci sənaye mərkəzi olmaq düşmüşdür.

Sumqayıt şəhərinin tarixində qeyri-adi, gözlənilməz, acı bir səhifə də vardır – 1988-ci il 27-29 fevral hadisələri yazılmış səhifə. Zahirən antierməni görüntülə, əslində isə çox ustalıqla təşkil olunmuş və ilk baxışda görünməyən mahiyyətinə görə antiazərbaycan, antisumqayıt xarakterli həmin hadisələrdən artıq 22 il keçir. Bu hadisələrin səbəbi nə dostluq şəhəri Sumqayıtla, nə də o dövrdə burada yaşayıb-yaradan 80-dən artıq müxtəlif millətlərdən olan insanların – Sumqayıt əhalisinin millətlərarası münasibətləri ilə bağlı deyildir.

Araşdırmalar göstərir ki, hadisələrin ən azı üç tərəfi vardır:

Birinci, bəlkə də ən **əsas tərəf** Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi M.S.Qorbaçovun rəhbərliyi ilə dünya sosializm sistemini və eləcə də SSRİ-ni dağıtmaq siyasətini həyata keçirən qüvvələr idi.

İkinci tərəf fürsətdən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycandan qoparmaq və Ermənistanla birləşdirmək istəyən erməni və ermənipərəst millətçi və separatçı qüvvələr olmuşdur.

Üçüncü tərəf isə hadisələri icra edən, xüsusi hazırlıq keçmiş təxribat qrupu tərəfindən hadisələrə təhrik olunmuş yeniyetmələr, müxtəlif cinayətkar ünsürlər və yetkinləşməmiş gənclər idi.

SSRİ-nin milli münacişələr zəminində dağıdılması ssenarisinin müəllifləri və ssenarini həyata keçirməyə çalışan qüvvələr, o cümlədən, erməni millətçi və separatçıların havadarları Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkatına təkan verə biləcək tutarlı bir siyasi bəhanə əldə etmək üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində anti-erməni iğtişaşları törətmək qərarına gəldilər və bu məqsədlə əlverişli yer kimi Sumqayıt şəhərini seçdilər.

Hörmətli oxucu, bu kitab üzərində əsas işlər 2004-cü ilin sonlarına qədər yerinə yetirilsə də, onun nəşr edilib oxucuya çatdırılması müəyyən səbəblərdən ləngimişdir. Bununla belə, ötən beş-altı il ərzində ölkədə, regionda və bütövlükdə dünyada ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrində cərəyan etmiş hadisələrin daxili məntiqi bizə belə bir yekun fikrimizdə ısrarlı olmağa imkan verir ki, Sumqayıtda törədilmiş iğtişaşların Dağlıq Qarabağ problemi ilə, sonuncunun isə SSRİ-nin dağıdılması problemi ilə səbəb-nəticə bağlılığı heç bir şübhə doğurmur.

Bu fikrimizi kitabda nə qədər inandırıcı çatdırıa bildiyimizi isə, əlbəttə, bizim hörmətli oxucularımız özləri qiymətləndirəcəkdir.

Kitabla bağlı rəy və təkliflərini bizə catdıracaq hər bir oxucuya əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

Müəllif.

Birinci fəsil

MİXAİL QORBAÇOVUN

~~SSRİ-ni~~

DAĞITMAQ FƏLSƏFƏSİ

Etnik ziddiyyətlər qazanı

Amerika və SSRİ arasında aparılan «soyuq müharibə» dövründə, 1977-1987-ci illər ərzində Amerika Birləşmiş Ştatları prezidenti C.Karterin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə məsləhətçisi vəzifəsində, sonralar isə ABŞ Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin məsləhətçisi və Con Hopkins adına Vaşinqton Universiteti nəzdində Pol X.Nittsenin Müasir Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzində «Amerika Xarici Siyasəti» üzrə professor vəzifələrində işləyən, milliyyətçə polyak Zbiqnev Bjezinski 1997-ci ildə ingilis dilində «Böyük şahmat taxtası. Amerikanın hökmranlığı və onun geostrateji imperativləri» adlı kitabını «Tələbələrime – dünyanın sabahkı mənzərəsini formalaşdırmaqda onlara kömək üçün» epigrafi ilə nəşr etdirmişdir.

Kitabda XX əsrin sonuncu onilliyində dünyadakı və xüsusilə də Azərbaycandakı (Avropa və Asiya qitələrində yerləşmiş ölkələrdə) geostrateji durum analiz edilir. Müəllif dövlətlərin və dövlət birliklərinin gələcəkdə mümkün olan davranış variantlarının modelini cızır, proqnozlaşdırır və Amerikanın dünyada yeganə fəvqəldövlət kimi bütün ölkələrin davranışlarına, onların aparacaqları siyasətə qarşı göstərməli olduğu ən məqsədəuyğun münasibəti, müvafiq reaksiyanı təklif edir.

Kitab qısa bir müddətdə və yüksək çəvikliklə rus dilinə də tərcümə edilərək iki dəfə dəlbədal – 1998 və 1999-cu illərdə böyük tirajlarla nəşr olunmuşdur. Kitaba olan böyük marağı onun rus dilində nəşrinə ön

söz yazmış Rusiya Quru Qoşunları general-mayoru Y.Q.Kobaladzenin aşağıdakı sözləri yetərinçə izah edir. O yazır: «Bu kitabı oxumaq hamı üçün faydalıdır – xarici siyasətlə məşğul olan peşəkar üçün də, onu özünə xobbi seçənlər üçün də, onunla elə-belə maraqlanan hər bir kəs üçün də. Çünki Amerika haqqında «yeganə fəvqəladə dövlət» kimi hələ indiyədək heç kim bundan sadə, bundan sərt və bundan açıq şəkildə danışmamış, dünyada onun müstəsna mövqeyini hansı üsullarla saxlamaq və möhkəmləndirmək lazım olduğunu bu dərəcədə çıpaqlığı ilə aşkarlamamışdır».

Kitabın əsas ideyası Birləşmiş Ştatların Avrasiya üzərində öz nəzarətini saxlamaq üçün hərbi, iqtisadi və mədəni üstünlüyündən necə istifadə etməsi məsələsindən ibarətdir.

Niyə məhz Avrasiya? Z.Bjezinski Avrasiyanı elə bir «böyük şahmat taxtası»na bənzədir ki, yaxın onilliklər ərzində Amerikanın hökmranlığı uğrunda siyasi oyun məhz onun üzərində, yəni məhz Avrasiyada aparılacaqdır və bu superkontinentin Amerika tərəfindən idarə edilməsi ondan ibarətdir ki, ABŞ-ın maraqlarına, onun «Qlobal firavanlığına» təhlükə yarada biləcək, onunla rəqabət aparmağa qadir ola biləcək hər hansı digər bir fəvqəl dövlətin yaradılmasına yol verməsin.

*«Şahmat taxtası» söz birləşməsi siyasi termin kimi prof. Z.Bjezinskinin öz «ixtirası» deyildir. Ondan çox-çox əvvəllərdə, hələ XIX əsrin birinci yarısında «ingilis diplomatiyası açıq-aşkar *lord Kerzonun* dili ilə bəyan edirdi ki, *Türkiyə, Əfqanıstan, Zakaspi, İran* olsa-olsa *şahmat taxtası*ndan başqa bir şey deyil və onun üzərində dünyaya hökmranlıq uğrunda oyun gedir» (Bax: Sevinc Yusifzadə. XX əsrin əvvəllərində Orta Şərqdə İngiltərə ilə Rusiya arasında rəqabət və Azərbaycan. – **Dirçəliş – XXI əsr, 2003, №69, s.126.** Kursiv bizimkidir. – R.M.).

Müəllif qeyd edir ki, təxminən 500 il bundan əvvəl, qitələr arasında siyasi əlaqələr həyata keçirilməyə başlanan andan Avrasiya dünyanın güc mərkəzinə çevrilməyə başlanmışdır. Müəllif onu da qeyd edir ki, hələ 1940-cı ildə bütün dünyaya ağalığ etmək iddiasında olan Adolf Hitler və İosif Stalin noyabr ayında aparılmış gizli danışıqlar zamanı öz aralarında birmənalı müqavilə bağlamışdılar ki, Amerika Avrasiyadan uzaqlaşdırılsın. Onların hər biri yaxşı dərk edirdi ki, «Avrasiya dünyanın mərkəzidir və kim Avrasiyaya nəzarət edirsə, o, bütün dünya üzərində nəzarəti həyata keçirir» (s.12).

İkinci Dünya müharibəsi faşist Almaniyasının və onun müttəfiqlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. SSRİ müharibədən qalib kimi çıxdı. Onun qüdrətli ordusu var idi. Müharibə nəticəsində dünya sosializm sistemi yarandı. Lakin bununla belə, SSRİ təkbaşına Avrasiyaya nəzarət etmək iqtidarında deyildi. Çünki SSRİ-nin qələbəsi nə qədər möhtəşəm olsa da, ölkə çox zəifləmişdi, onun ərazisinin Avropa hissəsində yerləşən şəhər və kəndlərin böyük əksəriyyəti yerlə yeksan edilmişdi, 20 milyondan artıq əhalisi məhv olunmuşdu, ölkənin iqtisadiyyatı dağıdılmışdı və yenidən, az qala sıfırdan qurulmalı idi. Qələbəyə həsr olunmuş mahnılardan birində deyildi ki, 1945-ci ilin 9 may Qələbə günü sovet adamları üçün «çal saçlı», «gözü yaşlı» bir bayram oldu.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı Almaniya üzərində qələbə çalmış digər bir dövlət də ABŞ olmuşdur. Faşist Almaniyası üzərində qələbə Birləşmiş Ştatların Avrasiya məkanında hərbi, siyasi və iqtisadi mövqelərini çox gücləndirmiş oldu. Lakin ABŞ da hələ dünyaya təkbaşına hökmranlıq etmək üçün kifayət

qədər qudrətli deyildi. Odur ki, müharibədən sonrakı yarıməsrlük dövr ABŞ ilə SSRİ arasında bütün dünyaya ağalığ etmək uğrunda mübarizə dövrü oldu. Bu mübarizədə kim qalib gəlsə idi, o, Avrasiya məkanına və, deməli, bütövlükdə dünyaya təkbaşına hökmranlıq etmək imkanı əldə etmiş olacaqdı.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu mübarizədə ABŞ həmişə aparıcı rol oynamış, hücum taktikasından istifadə etmiş, SSRİ isə əksər hallarda müdafiə taktikası ilə hərəkət etməklə kifayətlənməli olmuşdur. Bu səbəbdən də o, əslində hadisələrin arxasınca gedən tərəf kimi çıxış etmişdir.

Professor Z.Bjezinski yuxarıda adı çəkilmiş kitabın çox mühüm və ən böyük bir fəslini «Avrasiya Balkanları» adlandırmışdır. Müəllif «Balkanlar» sözünün Avropada etnik münacişələr və böyük dövlətlərin bu regionda rəqabətləri ilə assosiasiya olduğunu qeyd edərək yazır ki, Avrasiyanın da öz «Balkanları» vardır. Görkəmli siyasətçi «Avrasiya Balkanları» sırasına 9 dövləti – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və həmçinin Əfqanıstan dövlətlərini daxil edir. Türkiyə və İran da bu siyahıya daxil edilmək üçün potensial namizədlər sayılır. Amma bu iki dövlətin digərləri ilə müqayisədə siyasi və iqtisadi baxımdan daha çox həyat qabiliyyətli olduğu, hər ikisinin «Avrasiya Balkanları»nda regiona təsir göstərmək uğrunda fəal mübarizə apardığı və ona görə də onların bu regionda mühüm geostrateji oyunçular hesab olduğu göstərilir.

«Avrasiya Balkanları» ölkələrinin Cənub-Şərqi Avropa, Orta Asiya, Cənubi Asiyanın bir hissəsi, Ya-xın Şərqi və İran körfəzi rayonu kimi təbii sərvətlərlə

zəngin olan Şərqlə Qərbi kommunikasiya əlaqələri ilə birbaşa birləşdirən böyük ərazini əhatə etdiyi nəzərə alınarsa, bu regionda geniş iqtisadi və siyasi təsir dairəsi əldə etmək, burada olan zəngin yerüstü və yeraltı sərvətlərdən, o cümlədən təbii qaz və neft ehtiyatlarından bəhrələnmək həvəsini təkcə Rusiya, Türkiyə, İran və Ukrayna kimi qonşuluqda yerləşən dövlətlərin deyil, həm də İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər Qərbi Avropa dövlətləri ilə yanaşı Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin, Hindistan, Pakistan və Yaponiya kimi ölkələrin də maraq dairəsində olduğunu anlamaq çətin olmaz.

Nəzərə almaq lazımdır ki, 1990-2015-ci illər ərzində dünyada enerji daşıyıcılarına olan tələbatın 50 faizədək artacağı hələ 1980-ci illərdə proqnozlaşdırılırdı.² Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Orta Asiyada və Xəzər dənizi hövzəsində olan yeraltı təbii qaz və neft ehtiyatlarının ümumi həcmi bütövlükdə Küveyt, Meksika körfəzi və Şimal dənizi regionlarındakı yataqlarda olan ehtiyatlardan xeyli artıqdır.

Deməli, istər Qərb, istərsə də Şərq ölkələrinin enerji daşıyıcılarına artan tələbatı da bu regionda hasil olunacaq neftin və təbii qazın hesabına ödənilə bilər.**

² Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev hələ ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti olduğu zaman, 2003-cü ildə Moskvada çap olunmuş «Kaspiyskaya neft Azerbaydjana» adlı kitabında qeyd edir ki, «Vaşinqton post» qəzeti aprel 2002-ci il tarixli nömrəsində yazır: «ABŞ-ın neft şirkətləri ilk növbədə ölkənin milli maraqlarını əks etdirən neft müqavilələrini ... 50-60 il əvvəlcədən bağlayırlar ...»

**Avropa İttifaqı özünün qaza olan tələbatının yalnız 20 faizini, neftin isə 16 faizini ödəyir. Qalan 80-85 faiz enerji məhsullarını ittifaqa daxil olan ölkələr xaricdən alır. ABŞ-ın MDB üzrə məsləhətçisi, politoloq S.Sestanoviç öz ölkəsinin Qafqazda apardığı siyasəti belə açıqlayır: «Qafqazdakı siyasətimiz bəllidir. Biz orada iqtisadi-siyasi həyatı tənzimləməkdən, dünya bazarına çıxışı təmin etməkdən, demokratik prinsipləri qorumaqdan ötrü mübarizəmizi inadla

Lakin nə qədər ki, SSRİ kimi qüdrətli bir dövlət mövcud idi, Orta Asiya və Xəzər dənizi hövzəsində neft hasilatına və ixracına nəzarəti Rusiya təkbaşına həyata keçirirdi və hər hansı bir ölkənin bu sahəyə müdaxilə etməsi mümkün deyildi. Bundan ötrü SSRİ-nin dağılması labüd idi.*

Məlum olduğu kimi, 20-ci əsrin 40-cı – 80-ci illərində kapitalizm və sosializm adlanan iki ictimai-siyasi sistem arasında gedən iqtisadi, siyasi, ideoloji və hərbi yarışda dünya sosializm sisteminin başında duran SSRİ dövləti iqtisadi cəhətdən artıq uduzmuşdu.** Odur ki, dünya sosializm sisteminin hərbi yolu ilə dağıdılması həm mümkün deyildi, həm də son dərəcə təhlükəli idi – hərbi yolu bütün dünyanı fəlakətə sürükləyər, nüvə müharibəsinə gətirib çıxara bilərdi.*** Ona görə də dünya sosializm sisteminin başında duran, onun

aparacağıq ... Xəzər hövzəsinin enerji resursları ilə bağlı strategiyası imkan verir ki, ABŞ hökuməti Qafqazdakı maraqlarını artırsın və ciddiləşdirsin ...».

* SSRİ-nin dağılmasının labüdlüyü bir çox digər faktorlarla da bağlıdır. Lakin biz burada mövzumuzla bilavasitə bağlı olan neft faktorunu göstərməklə kifayətlənirik.

*³ Hətta 1990-cı ildə, yəni beynəlxalq münasibətlərdə də yenidənqurma siyasətini aparan M.Qorboçovun hakimiyyətə gəldiyindən 5-6 il sonra da, süqutuna vur-tut bircə il qalmış belə, SSRİ adi silahları (tank, zirehli maşın, top) ABŞ-dan 6 dəfə çox, nüvə-raket silahlarını isə 2 dəfə çox istehsal etmişdi. Xalq təsərrüfatının digər sahələrində – xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasına, xidmət sahələrinin inkişafına, ətraf mühitin qorunmasına, regionların bərabər səviyyədə inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş proqramların həlli ya artıq çoxdan arxa plana keçmişdi, yaxud da heç nəzərdə tutulmurdu.

*** Müqayisə edin: «Nüvə silahının yaradılması və yayılması o demək idi ki, dünyaya hökmranlıq etmək uğrunda rəqabət aparan iki əsas dövlət (ABŞ və SSRİ. – R.M.) arasında gözlənilən klassik tipli (ənənəvi, adi. – R.M.) müharibə nəinki tək-cə onları özlərinin qarşılıqlı məhvinə gətirib çıxaracaq, hətta bəşəriyyətin böyük hissəsi üçün də dəhşətli faciələrlə nəticələnmə bilər» (Bjezinski Z. Göstərilən əsəri, s.17).

onurğa sütununu təşkil edən SSRİ dövlətini dağıtmaq məqsədi ilə hələ soyuq müharibə illərindən müxtəlif konsepsiyalar işlənib hazırlanırdı ki, bunların da ən başlıcası çoxmillətli ölkədə etnik hissələrin gücləndirilməsi, millətlərarası ədavətlərin qızıqdırılması, geosiyasi maraqların toqquşdurulması siyasəti oldu.

Z.Bjezinski «Avrasiya Balkanları» siyahısına daxil etdiyi ölkələri «etnik ziddiyyətlər qazanı» adlandırır ki, onların da əksəriyyəti, daha dəqiq desək, doqquz ölkədən səkkizi SSRİ-nin tərkibində olan müttəfiq respublikalar idi. Deməli, SSRİ-ni dağıtmaq «etnik ədavətlər qazanını» qızdırmaq, ölkə daxilində sabitliyi pozmaq, millətlərarası narazılıqları gücləndirmək, ölkədə hərc-mərclik salmaq yolu ilə mümkün ola bilərdi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi M.S.Qorbaçovun başladığı «yenidənqurma» siyasəti bu ssenarinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Ümüd dolu nəzərlər

1985 -ci il mart ayının 11-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin növbədənənar plenumu Mixail Sergeyeviç Qorbaçovu Mərkəzi Komitənin Baş katibi vəzifəsinə seçdi. M.S.Qorbaçovun baş katib elan olunması misli görünməmiş tezliklə – onun sələfi K.U.Çernenkonun vəfat etməsi barədə məlumat verildikdən dördcə saat sonra – həyata keçirildi və Sovet İttifaqının tarixində ilk dəfə olaraq qəzetlər vəfat etmiş rəhbərin portretini həmişə olduğu kimi 1-ci səhifədə yox, 2-ci səhifədə vermişdilər. Çünki qəzetlərin 1-ci səhifələrində varisin, yəni Qorbaçovun portreti,

tərcümeyi-halı və mərhum Baş katibin dəfnində onun söylədiyi vida nitqi çap olunmuşdu.

Ölkədə hadisələrin o vaxtdan sonrakı cərəyanını diqqətlə izləyib-araşdıranda görmək olur ki, bu hal heç də təsadüf nəticəsində baş vermiş bir xəta və ya düşünlülməmiş cüzi bir səhv deyildi, əksinə, hərtərəfli, çox yüksək dəqiqliklə ölçülüb-biçilmiş və sovet ictimai-siyasi quruluşunun devrilməsinə, SSRİ-nin süqutuna yönəlmiş ilk əməli addım, bir növ kəşfiyyat xarakterli «sınaq şarı» və ya «sınaq daşı», cəmiyyətin münasibətini, onun reaksiyasını yoxlamaq üçün incə bir gediş, müvafiq qüvvələri hərəkətə gətirmək üçün isə rəmzi bir işarə, xüsusi bir parol imiş.

Demək lazımdır ki, bu sınaq daşı hədəfə düz atılmışdı. Belə ki, qısa bir tarixi zaman kəsiyində, son bir neçə illər ərzində vəfat etmələri ilə əlaqədar olaraq Baş katib kürsüsündə biri digərini əvəz edən, əslində cəmiyyətə heç bir əməli xeyri dəyməyən, ölkəni tənəzzülə aparan qoca, fərsiz, səriştəsiz, xəstə, dili söz tutmayan, hətta müxtəlif yığıncaqlarda çıxış etmək üçün köməkçiləri tərəfindən hazırlanan yazıları hıqqana-hıqqana, güclə oxuyan rəhbərlərdən bezmiş, cana gəlmiş əhali gözlənilmədən böyük siyasi səhnəyə atılan cavan (vur-tut 54 yaşlı), enerjili bir adamı – sələflərindən fərqli olaraq çıxışlarını kağızdan oxumayan, (ilk baxımdan «sinədəftər», mahiyyətə boşboğaz, - əlbəttə, bu keyfiyyət hələ gələcəkdə üzə çıxacaqdı!), qapalı bir ölkənin, bütövlükdə sovet cəmiyyətinin ictimai həyatında, insanların biri-biriləri ilə ünsiyyətlərində indiyədək işlədilməmiş «demokratiya», «plüralizm», «aşkarlıq», «yeni təfəkkür», «yenidənqurma» və s. kimi deyimi xoş yeni söz və söz birləşmələrini gündəlik nitqə gətirən Baş katibi –

M.S.Qorbaçovu tanrının ölkəyə bəxş etdiyi yeni dünyagörüşlü, yeni təfəkkürlü, savadlı, bacarıqlı bir dövlət başçısı, xalqın xilaskarı kimi qəbul etdi. İnsanlar hesab etdilər ki, təzə gələn dövlət başçısı bu vaxtadək onları təngə gətirmiş iqtisadi böhranlardan, ərzaq qıtlığından, zəhrimara qalmış «talon sistemindən» azad edəcək, uzun illərdən bəri davam edən gündəlik çörək, ət, yağ növbələrindən onların canlarını qurtaracaq, məmurların özbaşınalığından, rüsvətxorluğundan və sairə, və sairə bu kimi neqativ hallardan xilas edəcək.

Cəmiyyətin bazisi adlanan və aşağı təbəqəni təşkil edən sırası vətəndaşlar – fəhlə və kəndlilər və eləcə də ölkəni idarə edənlərdən ibarət üstqurumla bazis arasındakı ictimai təbəqə sayılan ziyalıların - mühəndis, müəllim, həkim, şair və yazıçı, rəssam, sənət adamları və s., demək olar ki, böyük əksəriyyəti güman etdi ki, sosializm cəmiyyətinin ali məqsədini və partiyanın proqram niyyətini ifadə edən «Hər kəsdən bacarığına görə, hər kəsə əməyinə görə» prinsipi bundan sonra daha kağızda yazılmış və yalnız deyilən quru bir şüar olaraq qalmayacaq, əməli işdə həyata keçiriləcək, tətbiq olunacaq və beləliklə də ölkənin iqtisadi tərəqqisi təmin ediləcək, insanların daha da firavan yaşamaları üçün lazımı şərait, müvafiq sosial münasibətlər yaranacaqdır. Ümid dolu nəzərlər Moskvaya, Kremlə, partiyanın Mərkəzi Komitəsinə, onun yenicə seçilmiş Baş katibinə doğru yönəldi.

Dönüş nöqtəsi

Dəyişikliklərin başlanmasını heç də çox gözləmək lazım gəlmədi. Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının aprel (1985-ci il) plenumunda Baş katib M.Qorbaçovun məruzəsi və plenumun qərarları partiyanın siyasətində və əməli işində, bütün sovet cəmiyyətinin həyatında və fəaliyyətində kəskin dönüşün başlanğıcı oldu. Sözdə guya sosializmin inkişafının sürətləndirilməsi konsepsiyası, əməli işdə isə addım-addım, fasiləsiz, çox böyük ustalıqla, misilsiz bir məharətlə sovet ideologiyasının nüfuzdan salınmasına, dünya sosializm sisteminin və Sovetlər ölkəsinin süqutuna yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsi prosesi başlandı. Bu prosesin tam təfərrüatına varmadan, biz burada qarşımızda duran əsas mövzunun – Sumqayıtda 1988-ci il faciəli fevral hadisələrinin törədilməsinin və bundan ötrü məkan kimi məhz bizim şəhərin seçilməsinin səbəblərini açıqlamaq üçün son dərəcə vacib olan bir məqamı qeyd etməklə kifayətlənək.

Sovet ictimai-siyasi sisteminin həyat fəlsəfəsi, cəmiyyəti idarəetmə mexanizmi «demokratik mərkəziyyət» prinsipinə söykənmişdi. Yenə də incəliklərə varmadan təkcə onu qeyd edək ki, bu prinsipin partiya, dövlət və təsərrüfat rəhbərliyində əməli tətbiqi nəticə etibarilə idarəetmədə inzibati-amiranəlik sisteminin yaradılmasına gətirib çıxarmışdı. «Yuxarılarda» deyilmiş hər bir fikir «aşağılar» üçün mütləq icra olunmalı bir qanun səviyyəsində qəbul edilirdi. Fikir ayrılığına, mövqe müxtəlifliyinə yol verilmirdi. Və bu

hal öz növbəsində «aşağuların» təşəbbüskarlığını boğur, inkişafı ləngidir, daha doğrusu, onun qarşısını alırdı.

Yaranmış vəziyyətin ağırlığı həm ölkədə, həm də ölkənin hüdudlarından kənarında artıq tam aydınlığı ilə dərk olunurdu və, əlbəttə, nəinki sonsuzluğadək davam edə bilməzdi, hətta heç az-çox uzun müddət ərzində belə dözümləli deyildi.

Təfəkkürdə inqilab

Vaşinqtonun yüksək dairələrində «Sovet hakimiyyət piramidasının zirvəsində əyləşmiş dissident» tituluna layiq görülmüş M.Qorbaçov yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu hər şeydən əvvəl təfəkkürdə inqilabi dəyişikliyin aparılmasında, «yuxarıların» amirənəlik, «aşağuların» isə «mütilik» psixologiyasından, vərdişlərindən xilas edilməsində gördü. Təfəkkürdə inqilabın, yeni təfəkkürün fəlsəfəsi Kommunist Partiyasının Baş katibi tərəfindən «sosialist plüralizmi» adlandırılaraq belə bir prinsiplə ifadə olundu: «Həqiqətin axırıncı instansiyası olmaq hüququ heç kəsə yoxdur». Və ya: «Heç kəs öz fikrini həqiqətin son həddi saymaq hüququna malik deyildir». Yaxud da: «Biz həqiqət anlayışı ilə bağlı məsələlərdə monopoliya, təkbəşinə ağalığ iddiasında deyilik. Həqiqət birgə axtarışlar və qarşılıqlı səylər nəticəsində üzə çıxır» və s. 4

M.S.Qorbaçov və SSRİ-ni dağıtmaq ssenarisinin digər müəllifləri «Son həqiqəti söyləmək və yetirmək hüququ heç kimdə yoxdur» tezisini irəli sürəndə sovet təhsilinin, demək olar ki, bütün mərhələlərində tədris

* Вах: Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. М., 1988, s.76, 172.

edilən fəlsəfi idrak nəzəriyyəsinin məlum «absolyut həqiqət yoxdur» prinsipinə söykənərək, qəbul olunması nəzəri baxımdan mümkün və rahat olan, lakin ictimai-siyasi, maddi və mənəvi münasibətlərdə, təcrübədə əməli olaraq ondan istifadə etmək, birgə yaşayış qaydalarını, normalarını qurmaq baxımından çox mübahisəli bir «fəlsəfə» yaratmış oldular ki, bu «fəlsəfənin» də cəmiyyəti son nəticədə qarma-qarışıqlığa, bütövlükdə anarxiyaya sürükləyəcəyini, heç şübhəsiz ki, yaxşı dərk edirdilər.

Doğrudan da, cəmiyyətin hər bir üzvü istənilən anda, hər bir şəraitdə özünün yeni fikir irəli sürmək ixtiyarına malik olacağını çox rahatlıqla qəbul edir və bundan böyük məmnunluq hissi duyur. Lakin bu ixtiyar yalnız ilk zamanlar – azadlığın, aşkarlığın başlanğıcında insanları sevindirir, çünki onlar əvvəllər uzun illər ərzində öz fikirlərini açıq söyləmək, idarə müdirələrini, rəisləri, məmurları tənqid etmək, öz narazılıqlarını bildirmək imkanlarından məhrum idilər. Odur ki, M.S.Qorbaçovun təklif etdiyi «yenidənqurma», «aşkarlıq» fəlsəfəsi dövlət səviyyəsində, rəsmi olaraq insanların hər şeyi açıq-açığına, heç kimdən və heç nədən çəkinmədən söyləmək hüququnu bir növ bərpa edirdi. Amma bu zaman bir məsələ «yaddan çıxarılırdı»: hər şeyi söyləmək hüququ təkcə insanların ağılından, biliyindən, bacarığından, mədəni səviyyəsindən, eləcə də sinfi, dini və milli-etnik mənsubiyyətindən yox, həm də amal və məqsədlərindən asılı olmayaraq hamıya verildikdə hər kəs, yaxud da əksəriyyət təklif olunan fəlsəfənin, əlbəttə ki, yalnız ona xoş gələn, sərfəli olan bir hissəsini, yəni «hər şeyi söyləmək hüququnu» özünə götürərək, bu fəlsəfənin «son həqiqəti söyləmək və yetirmək hüququ heç kimə

məxsus deyildir» adlanan digər hissəsini isə özündən başqa hamıya aid edəcəyini yüksək nəzəri hazırlığa və əməli təcrübəyə malik olan Baş katibin – M.S.Qorbaçovun və onun arxasında dayanan qüvvələrin, onun havadarlarının qabaqcadan görə bilmədiklərini düşünmək, belə zənn etmək ən azı çox böyük sadələvhlük olardı. Axı hər ağızdan bir avaz gələn yerdə böyük işlər görmək, ölçüb-biçmək, tikib-qurmaq, yaratmaq, inkişafı təmin etmək əsla mümkün deyildir. Bu sadə həqiqəti görməmək, onu duymamaq nəzəri cəhətdən mümkün olan iki haldan birinə – ya ⁽¹⁾ tam ağılsızlığa, yaxud da ki ⁽²⁾ xüsusi məqsədə xidmət edən yüksək təfəkkür, iti ağıl, böyük uzaqqörənlik və s. bu kimi keyfiyyətlərin olmasına dəlalət edir. Baş katib M.Qorbaçovu – obyektiv olaraq, yəni emosiyaya uymadan – xarakterizə etmək üçün bu iki haldan ikincisinin daha çox uyğun gəldiyini sübut etməyə ehtiyac varmı?!

Mülayim avtoritarizm və liberal demokratiya

Bir həqiqət də vardır. Məlumdur ki, dünyanın bir sıra ölkələrində mülayim avtoritarizm liberal demokratiyadan daha yaxşı bəhrələr veribdir (məsələn, XX əsrin 30-cu illərində Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürkün siyasəti, 70-ci illərdə baş nazir işləmiş, sonralar «Sinqapur möcüzəsinin atası» adlandırılan Li Kuan Yu tərəfindən aparılan siyasət və s.) və bu da tamamilə təbii bir hal sayıla bilər. Çünki, Nobel mükafatı laureatlarından biri, sosioloq alim Tekket Errounun təbirincə desək, «bütün kollektiv düşüncə-

lərin, əməllərin başında bir güclü şəxsiyyətin diktatı dayanır». Əks halda quruculuq yox, qarmaqarışıqlıq, dağıdıcılıq start götürməyə, «yenidənqurma» yox, «yenidənqırma» prosesləri vüsət almağa, ölkəni anarxiyaya, xaosa doğru sürükləməyə başlayır.

M.S.Qorbaçovun «aşkarlıq», «yeni təfəkkür», «yenidənqurma» şüarları altında həyata keçirməyə başladığı «hamı və hər kəs istədiyini söyləyə və yeridə bilər» siyasəti, yəni liberal demokratiyası tezliklə öz dağıdıcı «bəhrəsini» verməyə başladı. İctimai-siyasi həyatın bütün sahələrində, o cümlədən millətlərarası münasibətlər sahəsində də narazılıqlar baş qaldırmağa, get-gedə güclənməyə meyllənir, 1986-cı ilin sonundan etibarən isə millətlərarası etnik münaqişələr dalğası ölkəni əsaslı surətdə silkələməyə, onun bünövrəsini laxlatmağa başlayır.

«Bir gülləyə iki dövşan»

Millətlərarası münaqişələrin yaradılması və qızışdırılması istiqamətində ilk əməli addım Qazaxıstanda atıldı. Qazaxıstan KP MK-nın Birinci Katibi vəzifəsində 25 ildən artıq bir müddətdə işləmiş, üç dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, milliyətcə qazax, akademik Din Muxammad Kunayev 1986-cı ilin dekabrında Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə Ulyanovsk Vilayət Partiya Komitəsinin Birinci Katibi vəzifəsində işləyən, milliyətcə rus Gennadi Kolbinlə əvəz olundu. Mərkəzin bu qərarına etiraz olaraq Qazaxıstan SSR-nin paytaxtı Alma-Ata şəhərində tələbələr kütləvi nümayişə qalxdılar. Dekabrın 18-də nümayişi dağıtmaq üçün güc tətbiq olundu, ilk qan töküldü.

XX əsrin sonlarında SSRİ məkanında baş vermiş millətlərarası münaqişələrə həsr olunmuş elmi-sosioloji ədəbiyyatda belə bir yanlış fikir özünə möhkəm yer tutub ki, guya Alma-Atada baş vermiş 1986-cı il dekabr hadisələri Moskvanın, yəni Mərkəzi hakimiyyətin səhvi nəticəsində olmuşdur. Guya D.M.Kunayevin G.Kolbinlə əvəz edilməsinə Qazaxıstanda belə neqativ münasibətin mümkünlüyünü Mərkəz qabaqcadan görə bilməmişdir. Zənnimizcə, məsələyə bu cür yanaşmaq siyasi hiyləgərlikdə bəlkə də misli-bərabəri olmayan M.Qorbaçovun bilik və bacarığını şübhə altına almaqdan daha çox SSRİ-nin dağıdılmasında millətlərarası münaqişələrin həlledici rolunu və bu münaqişələrin qızıqşdırılmasında Qorbaçov faktorunun bilərəkdən ya bilməyərəkdən hansısa bir təsadüf nəticəsində nəzərdən qaçırılması, Baş katibin «xidmətlərinin» lazıminca qiymətləndirilməsi demək olardı.

1989-cu ildə Qazaxıstanda Kommunist partiyası Mərkəzi komitəsinin Birinci katibi vəzifəsinə seçilmiş Nursultan Nazarbayev hadisələrdən bir neçə il sonra Moskvada nəşr etdirdiyi «Bez pravix i levix» adlı kitabda (1991) yazırdı: «Rəhbərlərdən heç kim insanların qarşısına çıxmaq və açıq söhbət etmək istəmirdi. Daha doğrusu, heç kim bunu etməyə qadir deyildi, çünki hamı yalnız təşkil olunmuş xalqla ünsiyyətdə olmağa, əvvəlcədən hazırlanmış mətnləri tribunalardan oxumağa vərdiş etmişdi. O vaxt hətta kömək üçün D.M.Kunayevə müraciət etməyə cəhd göstərilmiş, lakin bu təşəbbüs müsbət bir nəticə verməmişdi. Onun Kolbinlə söhbəti belə nəticələndi ki, iğtişəşlərin təşkilatçılarını Mərkəzi Komitənin Büro üzvləri –

Nazarbayev, Kamalidinov, Mukaşov – aralarında axtarmağa başladılar. Sabitliyi bərpa etməyə gücləri çatmadığından hiddətlənərək bəzən bizim üzümüze birbaşa deyirdilər ki, qarışıqlığı törədən bizik, deməli sabitliyi də biz yaratmalıyıq. Yalnız sonralar bizə məlum oldu ki, elə həmin vaxtdaca Alma-Ataya daxili qoşunların böyük hissələri göndərilməyə başlanmışdı» (kursiv bizimkidir. – R.M.).

Deməli, Mərkəz Qazaxıstanda Kunayevi Kolbinlə əvəz etmək barədə qərar qəbul edəndə iğtişaların baş verəcəyini əvvəlcədən bilirdi, daha doğrusu, özü bu hadisələrin təhrikçisi, fitnəkarı idi ki, Kolbinlə eyni zamanda Alma-Ataya qoşun hissələrini də göndərmişdi.

Bu gün artıq hamıya bəllidir ki, Siyasi Bürodada Kolbinin Qazaxıstana rəhbər göndərilməsi məsələsi müzakirə olunanda Siyasi Büronun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin Birinci müavini Heydər Əliyev çıxış edərək belə qərarın qazax xalqının milli hissələrinə toxunaraq respublikada ciddi narazılığa səbəb olacağı barədə xəbərdarlıq etmişdi. Lakin Qorbaçov H.Əliyevin xəbərdarlığına məhəl qoymamış, qərarın qəbul edilməsində israrlı olmuşdur. Çünki, onun məqsədi əslində elə sabitliyi pozmaq, milli hissələri qızıqdırmaq idi.

İslam xofu və qazax millətçiliyi

1987-ci ilin yanvar ayında «Literaturnaya qazeta» öz səhifələrində islamşünas, siyasi icmalçı (sonralar «Krik»-in – Rusiya ziyalılarının «Qarabağ» komitəsinin ən fəal üzvlərindən biri olacaq. – R.M.) İqor Belyayevin «İslam» adlı qərəzli bir məqaləsini geniş oxucu auditoriyasına təqdim etdi. Məqalənin məğzi ondan ibarət idi ki, guya islam dini (başqa dinlərdən fərqli olaraq?! – R.M.), şübhəsiz, sovet dövləti üçün düşmən mövqedədir və qorxuludur, müsəlmanlar isə xain, xəyanətkar, vəfasız, əhdi pozan, namərd xalqdır.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, İqor Belyayevin oxucuda antiislam və millətçilik hissələrini oyatmağa, bu hissələri gücləndirməyə yönəlmiş bu absurd fikirləri xeyli dərəcədə «Literaturnaya qazeta»da onun həmkarı olan və onunla yaxından dostluq edən, müsəlman dünyasının qatı düşməni Zori Balayanın ona göstərdiyi təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Z.Balayanın islama, müsəlman dünyasına münasibəti onun sonralar nəşr etdiyi «Yol» («Doroqa») kitabında çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. O, xristian dünyasına bir növ xəbərdarlıq edərək yazır: «Sovet İttifaqında bilirlərmə ki, Ankarada özünə sığınacaq tapmış islam fundamentalizmi gələcəkdə Rusiyanı qılıncın gücü ilə yox, Quranın köməyi ilə məhv etmək niyyətindədir. Sovet mətbuatında məlumat verilmə ki, ölkədə inqilabdan əvvəl nə qədər müsəlman olmuşdur, indi nə qədərdir, 2000-ci ildə nə qədər olacaq, 2030-cu ildə nə qədər olacaqdır?»

Suallar ritorik xarakterlidir, cavab tələb olunmur, çünki cavab birmənalıdır, aydındır, mənfidir, çünki sovet mətbuatında nəinki müsəlmanlar haqqında, heç

xristianlar və yaxud yəhudilər haqqında da heç kəs məlumat tapa bilməz. Çünki Sovet mətbuatında belə məlumatlar dərc olunmurdu. Deməli, Balayanın məqsədi dini zəmində millətçilik hisslərini qıcıqlandırmaq, narazılıq yaratmaqdır.

«Literaturnaya qazeta»nın ardınca oxşar motivlərlə «Pravda» qəzeti fevral və may aylarında «Özündənrazılığın qiyməti» və «Yalnız dostluq yaxşılıq edir» sərlövhəli məqalələr dərc edir. Sov. İKP MK-nın orqanı həmin məqalələrdə qazax və qırğız xalqlarını «milli məhdudluq və qapalıq meyllərində, milli təkəbbür əhval-ruhiyyəsində» olmaqda, «ayrı-ayrı millətçilik hallarını» təzahür etdirməkdə günahlandırır, onları məzəmmət edirdi...

Beləliklə, Alma-Atada baş vermiş hadisələrin müxtəlif səviyyələrdə: mətbuat səhifələrində, radio dalgalarında, ölkə daxilində və xaricdə, - hər yanda millətlərarası münaqişə kimi qələmə verilməsi, şərh olunması belə bir vəziyyətə gətirib çıxardı ki, müxtəlif millətlərdən olan adamlar arasında baş verən hər hansı bir məişət narazılığı, kiçik bir münaqişə millətlərarası münasibətlərdəki gərginliyin nəticəsi kimi qiymətləndirilməyə, əhali arasında məhz bu prizmadan qəbul olunmağa başlandı. İnsanların milli-etnik mənsubiyyəti məsələləri get-gedə olduqca qeyri-normal, ağırlı bir problemə çevrilməyə başladı. N.Nazarbayev tamamilə haqlı olaraq yazır ki, **«hər şeyi öz adı ilə desək, biz insanları sadəcə olaraq əslində yeni-yeni münaqişələrə sövq etməyə başladıq».**

Bu sitatdakı «biz» əvəzliyinin 3-cü şəxsin cəmi, yəni «onlar», «hakimiyyətdə olanlar» mənasında işləndiyi və müəllifin özündən və yaxın ətrafından daha çox mərkəzi hakimiyyətə, Qorbaçova və onun ətrafına

aid olduğu, şübhəsiz ki, oxucularımıza tamamilə aydındır.

Oxucuya onu da xatırlatmaq artıq olmaz ki, Heydər Əliyev 17 aprel 1992-ci il tarixdə «Komsomolskaya pravda» qəzetinə verdiyi müsahibədə Qazaxıstanın Alma-Ata şəhərində baş verən hadisənin günahkarı M.Qorbaçov olduğunu vurğulayaraq demişdir: «Qazax millətçiliyi ifadəsini ilk dəfə məhz M.Qorbaçov işlətməmişdir». Bəli, Mərkəz Alma-Ata hadisələrini törətməklə Sovet İttifaqı məkanında millətlərarası münaqişələrin başlanmasına və yayılmasına rəvac vermişdi.

Lakin xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Alma-Ata hadisələri sözün tam mənasında, özü-özlüyündə hələ millətlərarası münaqişə deyildi, tərəflər iki millət – rus və qazax millətləri deyildi, hadisələr iki millətin aralarındakı hər hansı ədavətdən irəli gəlməmişdi. Sadəcə olaraq, narazılıq nümayiş etdirən tərəf – qazax milləti, daha doğrusu, onun bir hissəsi – əsasən tələbələr və onları təşkil edənlər, idarə edənlər, narazı salan tərəf isə Moskva, Mərkəzi hakimiyyət, Kreml, Baş katib idi. Bəhanə – G.Kolbin, daha doğrusu, onun milli mənsubiyyəti, rus olması, lap bir az da dəqiq desək, milliyyətçə qazax olmaması idi.

«Münaqişə» tərəfləri ölçüyə gəlməz dərəcədə qeyri-bərabər qüvvəyə və imkanlara malik idilər. Bu səbəbdən də münaqişənin, daha doğrusu, narazılığın yatırılması o qədər də çətin məsələ deyildi və iki mərhələdə özünün tam həllini tapdı. Birinci mərhələdə, 1986-cı il dekabrın 18-də güc tətbiq olundu, nümayişlər dağıdıldı, ikinci mərhələdə, 1989-cu ildə milliyyətçə rus G.Kolbin milliyyətçə qazax N.Nazarbayevlə əvəz olundu, münaqişənin səbəbi=bəhanəsi aradan götürüldü,

millətlərarası ədavət əvvəl olmadığı kimi yenə də «yox oldu».

Beləliklə, Alma-Ata hadisələrinə bir daha qiymət verərək, o vaxtdan ötən müddət ərzində SSRİ-də, postsovet məkanında və bütövlükdə Dünya miqyasında baş vermiş hadisələrin, dəyişikliklərin prizmasından nəzər saldıqda M.Qorbaçov tərəfindən 1986-cı ildə D.M.Kunayevin G.Kolbinlə əvəz olunması “bir güllə ilə iki dovşanın vurulması”na bənzəyir. Bu addımı ilə M.Qorbaçov, bir yandan, ona yenidənqurma prosesi ni, yeni təfəkkür siyasətini həyata keçirməkdə mane ola biləcək Kunayevdən – Brejnev siyasi sistemi ilə həddindən artıq dərəcədə möhkəm bağlı olan, konservativ mövqedə dayanan və Siyasi Büroda çox sanballı səsə malik olan bir büro üzvündən yaxasını qurtarır, digər tərəfdən isə, SSRİ məkanında millətlərarası münaqişə məsələsini gündəmə gətirir, mili hissləri qıcıqlandırır, millətlərarası narazılıqları oyadır, bu qəbildən olan problemlər barədə açıq danışmağa, müzakirələrə, fikir və mövqe müxtəlifliyinə, aşkarlığa – bir sözlə, hərc-mərcliyə icazə verir, bir növ buna dəvət edirdi.

Bu «dəvəti» SSRİ məkanında hamıdan əvvəl və tez bir vaxtda qəbul edən tərəf Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti problemini ortaya atan erməni və ermənipərəst separatçı-millətçi qüvvələr oldu.

İkinci fəsil

DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMI

~~SSRİ-nin~~

DAĞIDILMASI KONTEKSTİNDƏ

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (qısa tarixi ekskurs)

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli Dekreti (Qərarı) ilə yaradılmışdır. Qərar da deyilirdi: «Dağlıq Qarabağın erməni hissəsində mərkəzi Xankəndi olmaqla Azərbaycan SSR-nin tərkib hissəsi kimi muxtar vilayət yaradılsın».

Vilayətin tərkibində 5 rayon (Əskəran, Hadrut, Mardakert, Martuni, Şuşa), 2 şəhər və 7 şəhər tipli qəsəbə vardır.

Muxtar Vilayətin yaradılması barədə verilmiş qərardan heç üçcə ay da vaxt keçməmiş onun mərkəzinin adı dəyişdirilib Stepanakert qoyulmuşdur. DQMV Kiçik Qafqazın cənub-şərqində, Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb hissəsində yerləşir. Sahəsi 4 min 392 kv. kilometrdir. Şimaldan cənuba uzunluğu 120 km, şərqdən qərbə eni 35-60 km-dir. Adından da göründüyü kimi, ərazisi əsasən dağlıqdır. Şimalda Murovdağ sıra dağları (hündürlüyü 3724 m), mərkəzdən qərbə və cənuba doğru Qarabağ sıra dağları (2725 m) uzanır; şimal-şərqdə və şərqdə düzənlikdir.

Vilayətdə əhalinin ümumi miqdarı 1988-ci ilin yanvarına 184 min nəfər olmuşdur ki, bu da Azərbaycan SSRİ-nin o vaxtki əhalisinin 2,8 faizini təşkil edirdi. Vilayətdə əhalinin orta sıxlığı 1 kv. km-ə 34,7 nəfər idi (müq. üçün: bu göstərici o zaman bütövlükdə Azərbaycan üzrə 93 nəfər, Ermənistan üzrə 98 nəfər, Sumqayıt üzrə 3564 nəfər olmuşdur). Vilayətdə 48-dən çox millətdən olan əhali yaşayırdı, o

cümlədən: ermənilər (əhalinin 80 faizi), azərbaycanlılar (18 faiz), ruslar (0,9 faiz) və başqaları.

Məlumat üçün göstərək ki, Dağlıq Qarabağda erməni əhalisinin sayca üstünlüyü həmişə olmamışdır. Ən ilkin rus rəsmi mənbəyinə – 1832-ci ilin kameral sayımına görə, Qarabağ əyalətində 34,8 faiz erməni, 64,8 faiz azərbaycanlı olmuşdur. 1827-ci il Rusiya-İran müqaviləsinə görə, İrandan Qarabağa və Şimali Azərbaycanın digər əyalətlərinə on minlərlə erməni əhalisi köçürülmüşdür. ⁵ XIX əsrin 80-ci illərinin sonuna yaxın Dağlıq Qarabağın daxil olduğu Şuşa qəzasında ermənilərin sayı artıq 58 faiz, azərbaycanlıların sayı 42 faiz idi.**

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Dağlıq Qarabağ ərazisinə yalnız XIX əsrin əvvəllərində köçürülmüşdür. Bu, tarixi faktdır və 1970-ci illərdə Dağlıq Qarabağın mərkəzində bu yerlərdə ilk erməni məskənlərinin salınmasının 150-illiyinə həsr olunmuş abidə də ucaldılmışdı.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, 1989-cu il üçün olan məlumata görə ermənilər 70-dən çox ölkələrə səpələniblər, o cümlədən: ABŞ-da 650 min nəfər, Fransada 250 min nəfər, İranda 200 min nəfər, Livanda 150 min nəfər, Türkiyədə 150 min nəfər, Suriyada 120 min nəfər, İraqda 20 min nəfər, Misirdə 12 min nəfər, Argentinada 85 min nəfər, Braziliyada 29 min nəfər, Kanadada 70 min nəfər, Yunanıstanda 15 min nəfər, Uruqvayda 14 min nəfər, Avstraliyada 30 min nəfər, Bolqarıstanda 25 min nəfər, Böyük Britaniyada 17 min

* Вах: Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С-Пб., 1911, s.59.

**Вах: Кавказский календарь на 1896 год, V bölmə, s.48-61.

nəfər, Küveytdə 10 min nəfər, Rumıniyada 6 min nəfər və s.

Ermənistanda (3 milyon 83 min nəfər), Gürcüstanda (437,2 min nəfər), Dağlıq Qarabağda (145,6 min nəfər), Rusiyada və digər Sovet respublikalarında yaşayan ermənilərlə birlikdə onların ümumi sayı 6,5 mln nəfər olmuşdur.

Dağlıq Qarabağ yerüstü və yeraltı sərvətləri ilə zəngindir. Azərbaycanın bu ecazkar diyarında Tərtər, İncəçay, Xaçınçay, Qarqarçay, Köndələnçay və Quruçay kimi çaylar axır. Burada ərazinin üçdə iki hissəsindən çoxunu meşəliklər təşkil edir. Meşələrdə palıd, çökə, fıstıq, göyrüş, vələs, qaraçöhrə, yarpaqlarından aşılایıcı maddə alınan ağac – skumpiya, dağdağan və digər ağaclar vardır. Meyvə ağaclarından alma, armud, qoz, fındıq, alça, zoğal, əzgil ağacları və s. geniş yayılmışdır.

Dağlıq Qarabağ ərazisində zəngin olan faydalı qazıntılardan tərkibində mis, sink və qurğuşun olan polimetal filiz, litoqra daşı, ioland şpatı, mərmər, qrafit, asbest, dəyirman daşı və s. göstərmək olar. Vilayətdə Turşsu, İsa bulağı, Şirvan və Çərəkdar kimi mineral su mənbələri vardır.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti bütöv, tam bir tarixi diyarın – Qarabağın təbii və üzvi surətdə biribirilə sıx bağlı olan, tarix boyu biri digərindən ayrı keçinə bilməyən iki hissəsindən – aran və dağlıq hissələrindən biridir.

Tanınmış erməni yazıçısı Marietta Saginyan az qala bir əsr bundan əvvəl vilayətdə uzunmüddətli ezamiyyətdə olaraq, bu diyarı hərtərəfli öyrəndikdən sonra, 1927-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi «Dağlıq Qarabağ» adlı oçerkində yazırdı: «Vilayət coğrafi və iqtisadi baxımdan üzü daha çox Azərbaycana tərəf

yerləşir. Məhz bu tərəfə onun ecazkar, meşəli yaylaqları üzuaşağı axışb gedir, çayları cumur, yolları qaçır; çayların «axarı ilə və yol boyu elə bu tərəfəcə kəndlər yayılır, insanlar səpələnir, özləri ilə iqtisadi maraqları gətirir, alver edir, satın alır, dəyişdirir, uyğunlaşır, tələbata cavab verir, həyat tərzini mənimsəyir, ümumi məqsədlərlə bağlanırlar. Bu səbəbdən də sovetləşmədən sonra Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibindədir və 1923-cü ildə o, muxtariyyət almışdır».

1919-cu il mayın 22-də A.İ.Mikoyan V.İ.Leninə məlumat verirdi ki, daşnaklar – erməni hökumətinin agentləri – Qarabağı Ermənistanla birləşdirməyə çalışırlar. «Lakin bu, Qarabağ əhalisinin özləri üçün həyat mənbəyi olan Bakıdan məhrum olması, heç vaxt və heç nə ilə bağlı olmayan İrəvanla birləşməsi demək olardı».

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri və füsunkar təbiəti olan, başı qarlı dağları, sərin bulaqları, mineral suları, meyvəli bağları, saf havası, şırşır axan suları, gurultulu şələlələri, Cabbar Qaryağdı, Xan əmi, Bülbül avazlı, Rəşid nəğməli ecazkar bir guşəsidir.

Qarabağ diyarının tarixi öz kökləri ilə çox-çox qədim zamanlara gedib çıxır. Alimlərimizin araşdırmaları göstərir ki, tarixi mənbələrdə Qarabağ sözü XIV əsrdən sonra işlənib. Bu barədə tanınmış alim, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Mirəli Seyidov yazır: «Eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış yunan tarixçilərindən Torq, Strabon, Arnan, IV əsrə qədər erməni tarixçilərindən Xorenatsi və Yeğisenin əsərlərində Arsak (Artsak) sözü işlənir. Erməni millətçiləri Arsak sözünə istinadən iddia edirlər ki, guya bu torpaq onlarındır. Ancaq Arsak erməni sözü deyil. Nə qraparda (qədim erməni dili), nə də

aşxaraparda (müasir erməni dili) bu sözün mənası yoxdur. Arsak Dağlıq Altayda yaşamış türkdilli qəbilələrdən birinin adıdır, özü də türk sözüdür. Arsak sözünü iki komponentə ayırmaq olar: «Ar» və «sak». «Ar» - «kişi», «ər», «insan» deməkdir. «Sak» isə qədim türk qəbilələrindən birinin adıdır. «Arsak» - «sak kişisi», «sak insanı» mənasında işlənir. Azərbaycanlıların ulu babaları – albanlar qədim Arsakda, indiki Qarabağda yaşamış və orada özlərinin böyük, əski mədəniyyətini yaratmışlar. Avestada isə həmin söz «Arsax» şəklində yazılır (Arsak yox Arsax). Avestaya görə, «Arsax» küləklər diyarı deməkdir».

Bu barədə daha geniş məlumatı oxucular Mirəli Seyidovun «Qarabağ-Arsak sözünün etimologiyası» adlı kitabından əldə edə bilərlər. Məlumdur ki, Avra-siya ərazisində ilkin insan yurdu yalnız Azərbaycanda tapılmışdır. Bu, Fizuli şəhərindən 17 km şimal-qərbdə, Quruçay dərəsinin sol yamacında, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə yerləşən və içinin birbaşa uzunluğu 230 metr olan bir mağaradır. Mağara yaxınlığındakı kəndin adı ilə adlandırılaraq Azıx mağarası kimi elmi ədəbiyyatda tanınır. Azıx mağarasında tapılan çay daşlarından düzəldilmiş əmək alətləri Kür və Araz çayları arasında yerləşən bu ərazidə təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl *homo habilis* ⁶ tipli insanların yaşamasından xəbər verir.

Məlum olduğu kimi, mağarada təxminən 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış insanın alt çənə sümü-yünün fragmenti də tapılmışdır. Bu çənə Qafqazda və qonşu regionlarda insanın ən qədim qalığıdır və 20-25 yaşlı qadına aiddir. Tapıldığı yerin adına müvafiq olaraq, ona azıxantrop, yəni Azıx adamı adı verilmişdir.

* Latınca: «bacarıqlı» və ya «qabil, yəni qabiliyyətli adam» deməkdir.

Bu tapıntı onun aşkar edildiyi ərazinin yer üzündə ilk insanın yaşadığı ocaqlardan biri olduğunu göstərir.

Yeri gəlmişkən, burada kiçik bir haşiyə çıxmağı vacib sayırıq. Ermənilərin Dağlıq Qarabağ torpaqlarına sahib çıxmaqla Azıx adamını, azıxantropu özünün-küləşdirmək, erməniləşdirmək arzusunu, özlərinin burada aborigen xalq olduğunu birdəfəlik sübut etmək və eyni zamanda yer üzündə ən qədim xalqlardan biri, bəlkə də birincisi olduğunu nümayiş etdirmək imkanını qazanmaq istəyini başa düşmək o qədər də çətin deyildir. Biz bu barədə hələ 15 il bundan əvvəlki yazılarımızda bir qədər kinayə üslubunda fikir söyləmişdik.*

Lakin bugün biz bir acı faktı da boynumuza almaq məcburiyyətindəyik: 15 il bundan əvvəl nəinki bizim o yazılarımıza ağız büzən bəzi soydaşlarımız, heç biz özümüz də təsəvvür etmirdik ki, ermənilər belə tezliklə (tarix üçün 15 il kiçik bir andır!) Azıx mağarasına sahib çıxmaq arzularını əməli surətdə həyata keçirməyə başlayacaqlar.

Bugün biz torpaqlarımızın 20%-nin erməni işğalında və 1 milyondan artıq soydaşlarımızın qaçqın və məcburi köçkün həyatını yaşamağa məhkum olmaları ilə yanaşı daha bir dəhşətli fakt qarşısında qalmışıq.

Erməni alimləri artıq Azıx mağarasının tarixini saxtalaşdırmağa başlayıblar. Onlar Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazisində özbaşına, Azərbaycan dövlətinin icazəsi və razılığı olmadan, beynəlxalq hüquq normalarına, «Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında» 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, YUNESKO-nun 1972-ci il tarixli Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Mühafizəsi

* Вах: Г.Садыхов, Р.Мамедов. Армяне в Сумгаите. – Баки: 1994, s.149.

Konvensiyasına məhəl qoymadan, hətta əcnəbi (İngiltərə, İspaniya və İspaniya) paleontoloqlarını hansısa vasitələrlə cəlb edərək, Azıx mağarasında qazıntı işləri aparır, erməni xalqının tarixini bu ərazidə aşöl dövründə axtarmağa, bundan ötrü «dəlil-sübutlar» əldə etməyə çalışırlar.⁷

Doğrudur, Azərbaycan dövləti onun ərazisindəki əhəmiyyətli qədim abidələrdən birində – Azərbaycan Respublikasının Xocavənd (keçmiş Hadrut) rayonunun ərazisində yerləşən və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02.08.2001-ci il tarixli 132 sayılı qərarı ilə dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə kimi dövlət mühafizəsində (inv. №22) olan məşhur Azıx mağarasında Ermənistan Respublikası arxeoloqları tərəfindən özbaşına iş aparılmasını beynəlxalq normaların kobudcasına pozulması, bəşər mədəniyyətinə qarşı təxribat məqsədi daşıyan cinayət kimi qiymətləndirilmiş və bununla əlaqədar bütün məsuliyyətin Ermənistan tərəfinin üzərinə düşdüyü barədə bəyanat vermişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, Ermənistan tərəfinin bu bəyanata məhəl qoyacağına və bəd əməllərindən əl çəkəcəyinə ümid etməyə bu gün hələlik heç bir əsas görünmür.

* Bax: Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Bəyanatı. – «Xalq qəzeti», 29 sentyabr 2003-cü il; Vaqif Əsədov. İşğalçılar Azıx mağarasında nə axtarırlar. – «Azərbaycan» qəz., 6 noyabr 2003-cü il.

Maraqlar qovuşur. Qarabağ problemi gündəmə gəlir

Beləliklə, bu qısa arayışdan da görüldüyü kimi, Dağlıq Qarabağ diyarının dəyəri (istər müasir dövr və gələcək baxımından, istərsə də qədim keçmiş baxımından) aydındır və, əlbəttə ki, hələ XX əsrin əvvəllərindən etibarən ermənilərin bu tarixi Azərbaycan torpağına göz dikdikləri, ona sahib çıxmaq istədikləri, bundan ötrü dəfələrlə cəhd göstərdikləri və eləcə də azərbaycanlıların ciddi müqavimətlərinə rast gəldikləri M.Qorbaçova, onun əlaltılarına və məsləhətçilərinə yaxşı bəlli idi. Odur ki, SSRİ-ni dağıtmaq məqsədilə milli ədavətlərin qızıqdırılması üçün Dağlıq Qarabağ problemini gündəmə gətirmək ən yaxşı ⁸ vasitə idi. Bu məqamda ermənilərin Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək arzusu M.Qorbaçovun SSRİ-ni dağıtmaq planları ilə üst-üstə düşürdü.

Moskvada, Kremlin divarları arasında, partiya və dövlət strukturlarının yuxarı eşalonlarında formalaşan siyasətin magistral istiqamətindən xəbərdar olan, lap bir az da dəqiq desək, - bu prosesdə bilavasitə iştirak edən erməni və ermənipərəst millətçi-separatçı qüvvələr Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkatının daha da gücləndirilməsi üçün 1986-cı ilin sonlarından etibarən planlı surətdə və fasiləsiz olaraq genişmiqyaslı ciddi hazırlıq işlərini təşkil etməyə başladılar. Yerevandan Stepanakertə göndərilən emissarlar vilayətin erməni əhalisini «maarifləndirməkdə» söylərini artırır, onu qəti mübarizəyə hazırlayır, şəhər və

* Burada «yaxşı» sözü akseoloji mənada, yəni mənəvi dəyərlər baxımından deyil, mümkün olması baxımından işlənmişdir. – R.M.

kəndlərdə, müəssisələrdə, idarə və təşkilatlarda müxtəlif yığıncaqlar keçirir, dükan-bazarda, yeməxanalarda – bir sözlə, hər yanda əhali arasında geniş təbliğat işləri aparır, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaq Ermənistanla birləşdirilməsi barədə lap yaxın vaxtlarda qəbul ediləcək qətnamələr üçün vilayətin erməni əhalisi arasında imzalar toplayırlar.

Onlar vilayətdə guya bir-birinə yad iki millətin – inkişaf etmiş, sivil, «aborigen» ermənilərlə sivilizasiyadan bixəbər, vəhşi, barbar, «köçəri» azərbaycanlıların bir ərazidə yaşamalarının qeyri-mümkün olduğunu israr edir, hətta bu fikrin yayılmasına mane ola biləcək ədəbiyyatdan belə istifadə olunmasının qarşısını almaq məqsədilə vilayətdəki bütün kitabxanalardan beynəlmilətlik ruhunda yazılmış, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında hər hansı bir dostluq, doğmalığ, yaxınlıq əlaqələrindən bəhs edən kitablar, o cümlədən Azərbaycan yazıçı və şairlərinin rus dilində nəşr olunmuş əsərləri, hətta Cəlil Məmmədquluzadənin uşaqlar üçün yazdığı hekayələr belə çıxarılırdı ki, nə var - nə var, erməni xalqının işgüzarlığı, əməksevərliyi barədə yazılmış səmimi sətirlərin müəllifi, onu öz xalqı üçün bəzi məsələlərdə nümunə göstərən yazıçı milliyətçə azərbaycanlıdır.

Mikoyanın «nəzəriyyəsi»

Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəni «nəzəri» cəhətdən əsaslandırmağa cəhd edən qatı millətçi, tarix elmləri doktoru S.Mikoyan (Moskvada çıxan «Latın Amerikas» jurnalının baş redaktoru, Sovet dövlət və partiya xadimi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı olmuş Anastas Mikoyanın oğlu) o dövrdə SSRİ məkanında ən böyük tirajla nəşr olunan və dünyanın əksər ölkələrinə yayılan «Literaturnaya qazeta»nın 2 sentyabr 1987-ci il tarixli nömrəsində yazırdı: «Yığcam tarixi əraziyə malik «yerli olmayan» millətin böyük bir qrupunun inzibati cəhətdən nə üçün həmin millətin «yerli» ola biləcəyi respublika deyil, başqa bir respublikaya tabe olduğunun səbəblərini cəsarətlə, qərəzsiz müzakirə etməyə ehtiyac vardır. Hətta Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında inzibati ərazi bölgüsündə yol verilən nöqsanlar bugün problem yaratmaqda davam edə bilər, qaynaqlara qayıtmadan bunları həll etmək mümkün deyildir».

Qaynaqlar məsələsinə, yəni problemin tarixi köklərinə biz bir qədər sonra qayıdacağıq. Burada isə bir məsələni xüsusi olaraq vurğulamağı vacib bilirik.

Xalq şairi, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Bəxtiyar Vahabzadə və tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyarov S.Mikoyanın nəzəriyyəbazlığına layiqli və tutarlı cavab verərək, «Azərbaycan» jurnalının 1988-ci il fevral nömrəsində yazırdılar: «...Qarabağın Ermənistanla iqtisadi «bağlılığı» barədə gülünc dəlili bir kənara qoysaq (Azərbaycan SSR-in şimal-qərb rayonları Gürcüstanla, şimal rayonları isə Dağıstanla iqtisadi əlaqə saxlayır, lakin onların statusu üçün bunun nə əhəmiyyəti ola

bilər?), «yerli olmayan» millətləri müttəfiq respublikaların tabeliyindən çıxarıb ərazi cəhətdən elə respublikalara birləşdirmək təklif olunur ki, həmin respublikalarda onlar «yerli» millət olsunlar. Əslində bu, milli tərkib etibarını ilə «saf» (yəni, monoetnik. – R.M.) respublikalar yaratmaq iddiasından başqa bir şey deyildir. Beləliklə, Sovet muxtariyyətinin mahiyyəti şübhə altına alınır» (kursiv bizimkidir. – R.M.).

Tamamilə doğru fikirdir və öz tərəfimizdən əlavə edək ki, məhz bu bənddə, yəni «Sovet muxtariyyətinin mahiyyətini şübhə altına almaq» istəyində erməni S.Mikoyanın və baş katib M.Qorbaçovun maraqları qovuşur, üst-üstə düşürdü. Əks təqdirdə, erməni tarixçisinin bu cür «nəzəriyyəbazlığı» işıq üzü görməzdi. Axı, yuxarıda dediyimiz kimi, SSRİ-ni dağıtmaq məqsədini güdən M.Qorbaçov üçün millətləri bir-birinin üstünə qaldırmaq, onları «boğuşdurmaq» ən vacib iş idi. Söz yox ki, Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında milli məsələdə buraxılmış «səhvlər» istinad etmək qərəzli məqsəd güdüdü. Bu tezisi irəli sürməklə Sovet İttifaqının nəzəri əsasını təşkil edən, onu möhkəmləndirən proletar beynəlmiləlçiliyi ideyasını şübhə altına almaq, milli maraqları ön plana çəkmək, onları son dərəcə şişirtmək və qarşı-qarşıya qoymaq, milli ədavətləri qızıqdırmaq imkanı əldə edilirdi ki, tarixçi «alim» S.Mikoyanın cızma-qarası da buna bir növ «nəzəri» baza, müsbət həllinin qeyri-mümkünlüyü əvvəlcədən bəlli olduğundan ⁹ yalnız və yalnız ittifaqın

* Milli tərkib etibarını ilə «saf» dövlətlərin yaradılması fikri mahiyyətcə çox absurd, cəfəng, yəni həyata keçirilməsi mümkün olmayan bir fikirdir. Dövlətlərin yaradılması «monoetnik tərkib» prinsipi əsasında həyata keçirilərsə dövlətlərin ümumi sayı 3500-ə qədər ola bilər, çünki Yer kürəsində yaşayan əhali məhz bu sayda etnik qruplara bölünür.

dağılmasına yönəlmiş absurd tələblər irəli sürmək üçün istinad nöqtəsi, trampolin yaratmış oldu.

Bu qəbildən olan, belə demək mümkündürsə, «nəzəriyyə»lərə partiya və dövlət rəhbəri tərəfindən prinsipial qiymət verilmədikcə millətçi-separatçı qüvvələr hərəkətə gəlməyə, konkret əməli iş görməyə, mitinqlər təşkil etməyə, absurd tələblər irəli sürməyə başladılar.

İlk mitinqi «Qarabağ» komitəsi idarə edirdi

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanla birləşdirilməsi tələbi ilə ilk mitinq 1987-ci ilin oktyabrında Ermənistan SSR-in paytaxtı Yerevan şəhərində A.S.Puşkin adına parkda keçirildi. Cəmi 250 nəfərədək adamın iştirak etdiyi bu mitinqi «Qarabağ» komitəsinin liderləri İqor Muradyan və Levon Ter-Petrosyan (hansı ki, Qarabağ hərəkəti dalğasında gələcəkdə Ermənistan Respublikasının prezidenti vəzifəsində də yüksələcək) idarə edirdilər.

Haşiyə. «Qarabağ» komitəsi haqqında qısa arayış: «Qarabağ» komitəsi erməni millətçi-separatçı hərəkətinə rəhbərlik etmək məqsədilə 1965-ci ildə Yerevanda «Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi» adı ilə yaradılmışdır, daha doğrusu, leqallaşdırılmışdır. Çünki, hadisələrin mahiyyətinə vardığıca görmək olur ki, bu hərəkət hələ çox-çox əvvəllərdən, hətta sovetləşmədən qabaq, ötən əsrin başlanğıcında təşkil olunmuş, sovet-

ləşmə və sovet quruluşu illərində isə qeyri-leqal şəkildə davam etdirilmişdir.

«Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi komitəsi»nin idarə heyətinin sədri Badamyants, üzvləri isə respublikanın rəhbərləri – Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Yakov Zarobyanyan, ikinci katibi Hovhannes Baqdasaryan, Ermənistan Elmlər Akademiyasının Prezidenti Viktor Hampartsumyan, professorlar: Armayis Mnatsakanyan, Q.B.Ulubabyan, yazıçı və şairlər: Silva Kaputikyan, onun əri Hovhannes Şiraz (əslən Türkiyəli) olmuşlar.

Yeri gəlmişkən, məlumat üçün onu da qeyd edək ki, məhz bu komitənin üzvü və ilhamçısı olmuş həmin Yakov Zarobyanyan – kommunist cildinə girmiş daşnaqın Sovet Ermənistanına rəhbərlik etdiyi dövrdə, elə məhz 1965-ci ildə bütün türk dünyasının qatı düşməni general Andranik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyi və uydurma «erməni soyqırımı»nın 50 illiyi münasibətilə Yerevanda möhtəşəm bir abidə qoyulmuşdur. Abidənin açılışında 400 minədək adamın iştirak etdiyi mitinqdə erməni millətçilərinin separatçılıq məqsədlərini açıq-aşkar nümayiş etdirən plakatlarda yazılmışdı: «Qərbi Ermənistan (yəni Anadolu. – R.M.) Ermənistanın olmalıdır!», «Dağlıq Qarabağ bizimdir!», «Naxçıvan Ermənistan torpağıdır!», «Ermənilər! 1915-ci ilin qisasını almaq vaxtıdır, birləşin!» və s.

Bu şüarları yazanlar və nümayiş etdirənlər, heç şübhəsiz ki, general Andranik Ozanyanın hələ 1918-ci ildə «Şeypur» jurnalının 7 dekabr tarixli 8-ci nömrəsində dərc olunmuş aşağıdakı şovinist ideyasından ilham alırdı: «*Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz.*

Burada ancaq Ermənistan ola bilər. Ya gərək Qafqazın hamısı Ermənistan olsun, ya da Ermənistana tabe kimi bir şey olsun».

Sual olunur: Yenidənqurma siyasətini ortaya atanda M.Qorbaçov və onun köməkçiləri bunları məgər bilmirdilər? Əlbəttə, bilirdilər, lap yaxşı bilirdilər və öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün böyük ustalıqla istifadə edirdilər.

Beləliklə, Qarabağ hərəkatı balayanların, kaputikyanların, xanzadyanların və başqa «yan»ların qələmə verməyə çalışdıqları kimi yenidənqurmanın yetirməsi deyildi. Bu hərəkat XX əsrin 60-cı illərində «gizli fəaliyyət göstərərək, sonra açıq surətdə millətçiliyi qızıışdıran, millətlərarası ədavət salan bir hərəkata çevrilmişdir». ¹⁰

Zənnimizcə, Qarabağ hərəkatının yenidənqurmadan çox-çox illər qabaq yarandığı barədə SSRİ prokurorluğunun baş istintaq idarəsi rəisinin birinci müavini V.İ.İlyuxinin «Komsomolskaya pravda» qəzetinin 15 aprel 1989-cu il tarixli nömrəsində dərc olunmuş müsahibəsində dediyi aşağıdakı fikir oxucu üçün çox maraqlı və vacib olar. O demişdir: «Biz «Qarabağ» komitəsinin istintaqı ilə çox dərindən məşğul olmuşuq. Bu məlum komitənin fəaliyyəti əvvəllər çoxlarının başa düşdüyü kimi heç də günahsız deyildir. «Qarabağ hərəkatı» bəzilərinin iddia etdiyi kimi, yenidənqurmanın da yetirməsi deyildir. Bu hərəkat 40-50-ci illərdən mövcuddur».

Ötən əsrin 80-ci illərində yenidənqurma siyasətinin həyata keçirilməsinə başlanan dövrdə «Qarabağ»

* Bax: İ.Məmmədov, S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. – Bakı, 1992, s.52.

komitəsinə rəhbərlik etmiş separatçı-millətçi liderlər haqqında Latviyanın ittifaqmiqyaslı kurort şəhəri olan Yurmalada çıxan eyni adlı qəzet 29 iyun 1989-cu il tarixli nömrəsində məlumat verərək yazırdı: « Oxucu, ola bilsin ki, «Qarabağ» komitəsinin üzvlərini xunveybinlik edən, üzvlərini saç-saqqal basmış, heç bir faydalı işlə məşğul olmayan, avara, narkoman, tüfeyli həyat sürən, yaxud da korrupsiyaya qurşanmış elementlər olduğunu təsəvvür edir. Zənn edirik ki, burada «kimin kim» olduğunu demək, məsələyə aydınlıq gətirmək vaxtıdır. Beləliklə, onların adlarını əlifba sırası ilə sadalayırıq:

1. Akopyan Aleksey Akopoviç (1955-ci il təvəllüdü), tarix elmləri namizədi, 30 elmi məqalə və əsərin müəllifi. Həbs olunanadək iş yeri – Ermənistan SSR EA Şərqsünaslıq İnstitutunun baş elmi işçisi.

2. Araktsyan Babken Qurqenoviç (1944-cü il təvəllüdü), fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, Yerevan Dövlət Universitetinin tətbiqi riyaziyyat kafedrasının müdiri, dosent.

3. Vardanyan David Manukoviç (1950-ci il təvəllüdü), fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, Yerevan Dövlət Universitetinin bərk cisimlər fizikası kafedrasında baş elmi işçi.

4. Qalstyan Ambartsum Paylakoviç (1956-cı il təvəllüdü), tarix elmləri namizədi, Yerevan şəh., «Servis» kooperativinin elmi məsləhətçisi.

5. Gevorkyan Samvel Vladimiroviç (1949-cü il təvəllüdü), SSRİ Jurnalistlər İttifaqının üzvü, Ermənistan Dövlət Teleradio Komitəsində şöbə müdiri.

6. Qazaryan Rafael Avetisoviç (1924-cü il təvəllüdü), texnika elmləri doktoru, Ermənistan SSR EA-nın müx-

bir üzvü, Ermənistan EA-nın nəzdindəki kvant elektronikas şöbəsinin müdiri, müharibə veteranı.

7. Qazaryan Samson Sergeyeviç (1953-cü il təvəllüdü), 183 №-li orta məktəbin müəllimi, «Avanqard» qəzetinin ştatda olan əməkdaşı.

8. Manukyan Vazgen Mikaeloviç (1946-cı il təvəllüdü), fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, Yerevan Dövlət Universitetinin rəqəmli analiz kafedrasının dosenti.

9. Manuçaryan Aşot Qarnikoviç (1954-cü il təvəllüdü) 183 №-li orta məktəbin dərns hissə müdiri, Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı.

10. Siradeqyan Vanik Sumbatoviç (1946-cı il təvəllüdü), yazıçı, SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü.

11. Ter-Petrosyan Levon Akopoviç (1945-ci il təvəllüdü) filologiya elmləri doktoru, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Qədim Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi».

Qəzet «Qarabağ» komitəsinin ancaq həbs olunmuş üzvləri haqqında məlumat verir. Komitənin daha bir üzvü olmuşdur: İqor Muradyan - Ermənistan SSR Dövlət Plan Komitəsi nəzdində «İqtisadiyyat və Planlaşdırma Elmi-Tədqiqat İnstitutu»-nun əlaqələndirmə şöbəsinin baş elmi işçisi, iqtisad elmləri namizədi.

Hörmətli oxucu! «Qarabağ» komitəsi üzvlərinin siyahısını bir də diqqətlə nəzərdən keçir! Doğrudan da, komitənin üzvləri yüksək hazırlıqlı, savadlı, nə etdiklərini və nə məqsədlə etdiklərini çox gözəl bilən adamlar idi. Onların hər bir addımı əvvəlcədən ölçülüb-biçilmişdi, planlaşdırılmışdı və əlbəttə, Qorbaçovla razılaşdırılmışdı, yaxud da, ən azı, onun siyasəti ilə tam uzlaşdırılmışdı.

Beləliklə, 1987-ci ilin oktyabrında Yerevanda təşkil olunmuş ilk mitinqi «Qarabağ» komitəsinin liderləri idarə edirdilər.

Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə yaşıl işıq

Mitinq Dağlıq Qarabağ uğrunda umummilli erməni hərəkətinin yeni mərhələyə - kitab, jurnal və qəzet səhifələrindən düşüb küçə və meydanlara keçərək açıq mübarizə mərhələsinə qədəm qoyduğuna işarə edən və eyni zamanda kəşfiyyət xarakterli bir addım idi – həm Azərbaycan tərəfin, həm də Moskvanın və eləcə də digər müttəfiq respublikaların reaksiyasını, münasibətini öyrənmək məqsədini güdüdü.

Təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, nəinki Moskva və müttəfiq respublikalar, hətta rəsmi Bakı belə bu mitinqə münasibət bildirmədi, həyəcan təbili çalmadı. Görünür ki, ya heç kəs ittifaq miqyaslı təhlükənin başladığını görmədi, yaxud da hamı üçün arzu olunan idi. Hər halda, M. Qorbaçovun «fəlsəfəsi» və məsələlərə münasibəti bizə aydındır: mitinq onun məqsədlərinə xidmət etməsəydi, Baş katib mitinqdə erməni separatçı-millətçilərin döyüş himninin səsləndirilməsinin, himndəki «Axı bu gün də Qarabağa canlı bütələr, səcdəgahlar lazımdır!» və ya «Qarabağı xilas etmək üçün ölümə və həbsxana qorxusuna nifrət etməyə bizim cəsarətimiz çatacaqdır!» kimi şüarları

ölkəni milli münaqişələr girdabına sürüklədiyini dərk edər və bunun qarşısını almaq üçün dərhal müvafiq tədbirlər görürdü, dövlətin rəhbəri kimi ən azı öz vəzifə borcunu yerinə yetirirdi. Amma unutmayaq ki, Qorbaçovun fikri və məqsədi dövləti qorumaq yox, onu dağıtmaq idi.

M.Qorbaçov «Yenidənqurma və ölkəmiz üçün və bütün dünya üçün yeni təfəkkür» (Politizdat, 1987; Azərnəşr, 1988) adlı kitabında tamamilə haqlı olaraq yazırdı: « ... bəzən belə hallar olur ki, adamların müəyyən bir qismi millətçilik mövqeyinə yuvarlanırlar. Milli məhdudluq, milli rəqabət, təkəbbürlük təzahürləri nəzərə çarpır» (s.136). Baş katib bu cür halların qorxulu olduğunu göstərərək davam edir: «Milli zəmində ehtirasları qızıqdırmaq üçün göstərilən hər cür cəhdlər məsələnin həlli yollarının axtarışını ancaq mürəkkəbləşdirə bilər».

Çox düzgün və əsaslı fikirdir. Deməli, bu cür cəhdlər edən kəslərə qarşı qanunvericilik çərçivəsində müvafiq tədbirlər görülməlidir. Aydınır ki, bu məsələ ilə bağlı gözləmə mövqeyində durmaq cinayətə bərabər bir işdir.

Lakin Baş katib fikrin inkişafını başqa səmtə yönəldir: « Biz bu problemdən və qarşıya çıxan başqa problemlərdən qaçmaq niyyətində deyilik (bu ki, problemləri qaldırmağa birbaşa dəvətdir! – R.M.), onları demokratik proses çərçivəsində həll edəcək (belə çıxır ki, keçmişdə demokratiya olmayıb və məsələlər düzgün həllini tapmamışdır! – R.M.), xalqlarımızın beynəlmiləl birliyini möhkəmləndirəcəyik» (s.139).

Bəli, M.Qorbaçov öz işində idi . Baş katib 1987-ci il noyabrın 2-də o dövr üçün SSRİ-nin ən mötəbər bir auditoriyasında – Kremlin Qurultaylar sarayında Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 70 illiyi münasibətilə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin, SSRİ Ali Sovetinin və RSFSR Ali Sovetinin birgə təntənəli iclasındakı məruzəsində cəmiyyətdə insanlar arasında fikir ayrılığının mümkünlüyü, bunun səbəbləri və əhəmiyyətindən danışaraq, əvvəllər müxtəlif kontekstlərdə dəfələrlə söylədiyi bir fikri təkrar etmiş və demişdir: «Hər adamın öz sosial təcrübəsi, öz bilik, təhsil səviyyəsi, hadisələri qavramaqda öz xüsusiyyətləri (əlavə etmək lazımdır: öz məqsədləri! – R.M.) vardır. Rəylərin, əqidələrin, mülahizələrin (və məqsədlərin! – R.M.) çox böyük diapazonu da buradan irəli gəlir. Təbiidir ki, onların diqqətlə nəzərə alınması, müqayisə edilməsi tələb olunur. Biz ictimai rəyin rəngarəngliyinə tərəfdarıq. Biz ictimai inkişafın çətin problemlərini açıqca qaldırmaqdan və həll etməkdən, tənqid və mübahisə etməkdən qorxmamalıyıq. Məhz belə şəraitdə həqiqət meydana çıxır, düzgün qərarlar formalaşır».

Bu sitatdakı son iki cümlə və Qorbaçovun elə həmin məruzədəcə bir az sonra milli məsələlərdən söhbət açaraq – «Ölkəmizdə milli münasibətlər canlı həyatın məsələsidir...Biz yenidənqurmanın, demokratiqləşdirmənin, onu inkişaf etdirməyin yeni mərhələsinin ölkənin həyatında yaratdığı dəyişiklikləri nəzərə alaraq, ən yaxın gələcəkdə bu məsələləri daha dərinədən təhlil və müzakirə etmək niyyətindəyik» deməyi, əlbəttə

ki, Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkatına güclü təkan verdi, ona yaşıl işıq yandırmış oldu.

Yeri gəlmişkən, xronoloji ardıcılıqdan kənara çıxaraq və bir qədər irəli qaçaraq bir haşiyə verək.

Zaqafqaziya sacayağı

Bugün artıq şübhə yeri qalmır ki, M.Qorbaçov özünün yaxın əlaltıları, milli məsələlər üzrə məsləhətçisi Georgi Şahnazarovdan və iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçisi akad. Abel Ağanbekyandan fərqli olaraq, özü milliyətcə erməni olmasa da, erməni ədəbiyyatının klassiki, Azərbaycanın yetirməsi Aleksandr Şirvanzadənin söylədiyi müdrik bir kəlamı yaxşıca mənimsəyibmiş: «Zaqafqaziya sacayaq kimidir, ayaqlarından birini qırsan, tamam əyilib düşəcək». Hadisələrin sonrakı cərəyanı göstərdi ki, Qorbaçov bu fikri özünə görə inkişaf etdirərək SSRİ-nin «beynəlmiləçilik» ideologiyasının vena damarını «millətçilik» adlı cərrah bıçağı ilə, daha doğrusu, – qəssab baltası ilə kəsərək çökdürməyin mümkünlüyünü də çox gözəl dərk edibmiş.

Lakin erməni millətçiləri unutdular ki, Zaqafqaziya sacayağının ayaqlarından biri Azərbaycandırsa, ikincisi Ermənistandır və sacayağın «əyilib düşməsindən» tək Azərbaycan yox, elə Ermənistanın özü də çox şey itirə bilər. Doğrudur, bu hal, yəni Ermənistanın gələcək aqibəti Qorbaçovu bir o qədər də narahat etməyə bilərdi, amma özlərini erməni millətinin təəsübkeşləri kimi qələmə verən erməni və ermənipərəst siyasətbazlar bu barədə ciddi surətdə düşünməli, götür-

qoy etməli idilər. Lakin onlar bunu etmədilər və müvəqqəti «qələbə» əldə etmək xatirinə daha dəyərli gələcəyi itirdilər, tarixi perspektivdə uduzdular.

Bugün ¹¹ artıq Azərbaycan, böyük itkilərə məruz qalmasına baxmayaraq, uğurlu perspektivə malik olan bir ölkə kimi dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən birmənalı qəbul olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatının imkanlarını və real perspektivini göstərən təkə bir rəqəmə diqqət yetirmək kifayətdir: 2005-ci ildə başa çatdırılması gözlənilən Bakı – Tbilisi – Ceyhan (BTC) layihəsi ilə 20 il ərzində 29 milyard dollarlıq neft nəql edilməsi nəzərdə tutulur. Hesablamalara görə, 2005-ci ildən başlayaraq ölkəmizin neft fonduna hər il 1 milyard dollar, 2008-ci ildən isə hər il 5 milyard dollar daxil olacaqdır. Onu da əlavə edək ki, neft iqtisadiyyatımızın əsas hərəkətverici qüvvəsi və dövlət mülkiyyəti olsa da, ümumi daxili məhsulun formalaşmasında 70 faiz özəl sektorun, yəni iqtisadiyyatın digər sahələrinin payına düşür. Azərbaycan iqtisadiyyatının güclənən inkişafından təşvişə düşən Ermənistan Respublikasının sabiq xarici işlər naziri V.Oskanyan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanma prosesi ilə bağlı Ermənistan parlamentində 2003-cü ilin dekabr ayının əvvəllərində keçirilən qapalı dinləmələr zamanı çıxış edərək BTC-nin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan büdcəsinin 4 milyard dollarlıq göstəricisini keçəcəyindən və bunun

* Bu sətirlər hələ 2004-cü ilin sonlarında yazılmışdır.

Ermənistan üçün təhlükəli tendensiya olduğundan narahatlığını bildirmişdir. ¹²

Rusiya Ticarət-Sənaye Palatasının sədri Yevgeni Primakovun fikrincə: « Heydər Əliyevin məqsədyönlü- lüyü və uzaqgörənliyi sayəsində Azərbaycan vaxtilə qabaqcıl sovet respublikalarından birinə, indi isə böyük məbləğdə xarici, o cümlədən də Rusiyanın kapital qoyuluşlarının cəmləşdiyi ölkəyə çevrilmişdir. Əliyevin nüfuzu xaricin Azərbaycan iqtisadiyyatına, ilk növbədə, bu iqtisadiyyatın özəyi olan neft-qaz məhsul- larının ən iri hasilatçılarından və ixracçılarından biri ola bilər».*

Azərbaycan büdcəsinin gəlir hissəsi 2003-cü ildə 1,2 milyard dollar olmuşdur, Ermənistanda isə topla- nan vergilərlə bərabər gəlir 300 milyon dollar da eləmir. Yəni, politoloq Rasim Musabəyovun təbirincə desək, «Ermənistan dövlət kimi iqtisadi baxımdan yoxdur. Üstəlik perspektivləri də görünür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Gürcüstanda vəziyyət gərginləşə bilər. Batumi ilə Tiflisin münasibətləri pisləşsə, Erməni- stanın dünyaya yeganə çıxışı da itəcək».*

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 2004-cü il yanvar ayının axırlarında Fransaya rəsmi səfəri çərçivəsində keçirilmiş Fransa Beynəlxalq

*2010-cu il üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi 12 milyard manat məbləğində planlaşdırılır. Bax: «Xalq qəzeti», 25.09.2009.

** Bax: «Rossiyskaya» qəzetinin biznes əlavəsi, 23.XII.2003, «Heydər Əliyev nə qoyub getdi: Azərbaycanın və Rusiyanın əməkdaşlıq üçün yaxşı perspektivləri var» məqaləsi (rus dilində).

*** Bax: «Yeni Müsavat» qəzeti, 26.XII.2003-cü il.

Əlaqələr İnstitutunda görüşdə Azərbaycan - Ermənistan münasibətlərindən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən danışarkən Ermənistanla müqayisədə Azərbaycanın daha üstün inkişaf perspektivinə malik olduğunu xüsusilə vurğulayaraq demişdir: «Biz ərazi bütövlüyümüzün bərpası üçün hər şey edəcəyik. Bəzən belə düşünürlər ki, hansısa bir səbəbdən, xarici ölkələrin köməyi nəticəsində münaqişədən əldə etdiyi üstünlüklərə görə Ermənistanın danışıqlar zamanı mövqeləri daha əlverişlidir. Mən bununla razı deyiləm... Elə görünə bilər ki, Ermənistanın mövqeləri daha əlverişlidir. Amma əslində belə deyildir. Bu gün Ermənistanla Azərbaycanı müqayisə etsək, hər bir kəs fərqi görə bilər. Azərbaycan tam müstəqil ölkədir. Ərazisində heç bir xarici dövlətin hərbi bazası yoxdur. Xarici yardımdan asılı deyildir. Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirir. Büdcəmiz Ermənistan büdcəsindən 3 dəfə çoxdur. ¹³ Coğrafi – strateji mövqeyini və ölkədə neft sektorunun inkişafını nəzərə alsaq, Azərbaycan qısa zaman kəsiyində çox güclü ölkəyə çevriləcəkdir (! – R.M.). Ermənistana nəzər salsaq, görərik ki, bu deyilənlərə yaxın heç bir şey yoxdur. Ona görə də bu müharibədə kimin üstünlük əldə etməsi hələ böyük sual altındadır».

Beləliklə, Ermənistanın inkişaf perspektivinin qaranlıq olduğu artıq göz qabağındadır: «İqtisadi cəhətdən özünü doğrulda bilməyən Ermənistan,

* Bu rəqəm 2003-cü ilə aiddir. Bugün bu münasibət Azərbaycanın xeyrinə «10 dəfələrlə artıq» nisbəti ilə ölçülür və bu da hələ son hədd deyildir.

getdikcə Rusiyadan daha asılı vəziyyətə düşür. ABŞ-ın göstərdiyi maliyyə yardımı isə Ermənistanın büdcə kəsirini örtməyə yetmir. Rəsmi Ermənistan ABŞ-la Rusiya arasında nüfuz dairəsi uğrunda gedən mübarizədən istifadə edərək, hər iki dövlətdən maksimum faydalanmağa çalışır. Bir Azərbaycan atalar məsəlində deyildiyi kimi, Ermənistan həm dərdən, həm də mərdən yayır. Bu minvalla Ermənistan öz mövcudluğunu saxlayır».

“Xalq qəzeti”nin 12 noyabr 2003-cü il tarixli nömrəsində dərc olunmuş «Ermənistan hərbi potensialını artırır» sərlövhəli məqalədən (müəllifi Nazim Mustafadır) gətirdiyimiz bu sitat məqalənin yazıldığı dövrdəki vəziyyəti olduğu kimi ifadə edir.

...Rusiyanın müdafiə naziri Sergey İvanovun Ermənistanına üç günlük (10 – 12 noyabr) səfərini şərh edən siyasi analitiklərin fikirlərinə istinadən yazılmış məqalədə daha sonra deyildiyi kimi, hərbi potensialını gündən-günə artıran Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən öz qoşunlarını çıxarmır və «region dövlətləri üçün (ilk növbədə ABŞ və Rusiya dövlətləri üçün. – R.M.) isə bir növ alətə çevrilib».

Bu vəziyyətin nə vaxtadək belə davam edəcəyi ayrıca bir mövzudur və bunu hər şeydən əvvəl zaman göstərir. Biz isə qayıdaq, qədim romalılar demişkən, “öz qoşunlarımızın yanına” – 1987-ci ilin noyabrına.

Krunk durnadırımı?

Qatı erməni millətçisi şairə Silva Kaputikyan «Qarabağ» hərəkatını «yenidənqurmanın, kütlələrin sosial fəallığının məhsulu» adlandırmışdır. Daşnaklar anası Silvanın bu fikri ilə yalnız o mənada razılaşmaq olar ki, M.Qorbaçovun yenidənqurma siyasəti Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkatına təkan vermiş, onun üzə çıxması və leqallaşması üçün münbit şərait yaratmışdır.

Dağlıq Qarabağda da ermənilərin separatçılıq hərəkatı güc toplamağa, fəallaşmağa, baş qaldırmağa başlamışdı. Burada vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanla birləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə rəhbərliyi «Qarabağ» komitəsinin vilayət mərkəzində yaradılmış filialı - «Krunk» təşkilatı həyata keçirirdi.

Bu təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə göstərilir ki, *krunk* sözü erməni dilində *durna* deməkdir və guya Qarabağ ermənilərinin «vətən həsrətinə» işarədir.

Lakin «Krunk» sözünün leksik-semantik mənə tutumunda bədii bənzətmənin “durna” payından qat-qat artıq olan və separatçı-millətçi erməni məqsədlərinə, reallıqlarına daha uyğun gələn digər bir mənə də var idi. Erməni separatçılarının perspektiv məqsədlərindən bixəbər olan kənar müşahidəçilərdən gizlədilmiş həmin mənə «krunk» sözünün rus dilində abreviatura kimi açılışında üzə çıxırdı: «KRUNK = Komitet Revolyutsionnoqo Ustroystva Naqornoqo Karabaxa», yəni «Dağlıq Qarabağın İnqilabi Təşkili Komitəsi»!? Qeyd etmək lazımdır ki, «krunk»-çular

özləri məhz bu ikinci mənaya üstünlük verirdilər və heç də bunu gizlətməyə çalışmırdılar.

«Qarabağ» komitəsində olduğu kimi, «Krunk» təşkilatında da işsiz-peşəsiz, avaralıq edən, boş-bekar adamlar deyil, nə etdiklərini çox gözəl dərk edən insanlar - dövlət idarə, müəssisə və təşkilatlarında işləyən, dövlət büdcəsindən əmək haqqı alan, əslində isə dövlətin əleyhinə yönəlmiş fəaliyyətə üstünlük verən, onun dağıdılmasına, süqutuna çalışan vəzifə sahibləri olmuşdur.

«Krunk»-un sədri Arkadi Manuçarov uzun illər vilayət Sənaye Tikinti materialları kombinatının direktoru idi. Dövlətin, xalqın külli miqdarda malını mənimsəyib böyük kapital sahibi olmuşdu. Dağlıq Qarabağda ən varlı, hər yerdə sözü keçən, hətta vilayət partiya-sovet orqanlarında istənilən qərarın qəbul edilməsində, kadr siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində həlledici səsə malik olan, millətçi, separatçı və terrorçu dairələrdə xüsusi nüfuzu olan, onlara rəhbərlik və havadarlıq edən, göstərişlər verən, Qarabağ uğrunda antiazərbaycan ümummilli erməni hərəkatının S.Kaputikyan, S.Xanzadyan, Z.Balayan, Q.Starovoytova, A.Nuykin və başqaları kimi ideoloqları, təbliğatçıları və təşviqatçılarına sanballı maliyyə dəstəyi verən, külli miqdarda pul vəsaiti paylayan qatı bir millətçi idi. Ona görə heç də təsadüfi deyildir ki, Dağlıq Qarabağda qeyri-qanuni yaradılmış ilk separatçı təşkilatın – «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR ilə birləşdirilməsi» komitəsinin də sədri məhz həmin A.Manuçarov seçilmişdi.

Arkadi Manuçarov elə-belə adi, sırayı millətçi deyildi. Onun millətçiliyini R.Arakelov «Naqornıy

Karabax: vinovniki traqedii izvestni» adlı kitabında belə xarakterizə edir: «O, son dərəcə ədalı, özünü hamıdan yüksək tutan adam idi, onun millətçiliyi isə xırda-para tarixi əfsanələrlə kifayətlənən, yaxud da guya azərbaycanlıların günahı ucbatından ərzaq məhsulları çatışmazlığından giley-güzar edən sırası erməninin primitiv millətçiliyindən köklü surətdə fərqlənirdi. Onun millətçiliyi yüksək təbəqədən olan ağa, «sahibmənsəb» millətçiliyi idi. Onun şöhrətpərəstliyi, fikirləri, düşüncələri, məqsəd və məramları hətta Z.Balayanın iddia etdiklərindən qat-qat yüksək idi. Hələ də mənə elə gəlir ki, A.Manuçarov şirin xəyallarda özünü müstəqil Ermənistanın tərkibində «Arsak» vilayətinin qubernatoru kürsüsündə, dövlət səviyyəsində mühüm qərarlar qəbul edilənlərdən biri kimi görürdü» (s.63)

«Krunk» təşkilatının vilayətdə hansı təsir dairəsinə malik olduğu barədə oxucularımızda cüzi də olsa təsəvvür yaratmaq üçün təşkilatın fəal üzvlərindən bəziləri haqqında da qısa məlumat verməyi vacib sayırıq. Buyurun, tanış olun və özünüz nəticə çıxarın:

*Akopyan Vartan (Slavik) Manveloviç – 1946-cı il təvəllüdü, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının DQ Vilayət şöbəsinin məsul katibi;

*Kapapetyan Arkadi Muradoviç – 1926-cı il təvəllüdü, DQ Vilayət Komsomol Komitəsinin təlimatçısı;

*Qriqoryan Hamlet Vaqarşakoviç – 1941-ci il təvəllüdü, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, Stepanakert Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Yerli Komitəsinin sədri;

*Aruşanyan Boris Sergeyeviç – 1948-ci il təvəllüdü, Stepanakert Elektrik lampaları zavodunun direktoru;

*Köçeryan Robert Setrakoviç – 1954-cü il təvəllüdü, Qarabağ İpək kombinatının partiya komitəsinin birinci katibi, Azərbaycan KP Stepanakert şəhər partiya komitəsinin üzvü («Qarabağ» dalğasında sonralar Ermənistan Respublikasının prezidenti vəzifəsində yüksələcək);

*Qalstyan Janna Georgiyevna – 1948-ci il təvəllüdü, Stepanakert Dram teatrının aktrisası, Azərbaycan SSR-nin əməkdar artisti;

*Xaçatryan Sergey Ovanesoviç – 1922-ci il təvəllüdü, Qarabağ İpək Kombinatının mühəndisi;

*Movsesyan Hamlet Movsesoviç – 1938-ci il təvəllüdü, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, Stepanakert Dövlət Pedaqoji İnstitutunun baş müəllimi;

*Ağacanyan Roles Georgiyeviç – 1947-ci il təvəllüdü, 20 №-li Yol Tikinti idarəsinin rəisi;

*Mirzoyan Maksim Mixayloviç – 1947-ci il təvəllüdü, 2718-ci avtokolonun rəisi, Stepanakert şəhər partiya komitəsinin üzvü, şəhər sovetinin deputatı;

*Bəyləryan Raçya Mixayloviç – 1934-cü il təvəllüdü, «Sovetakan Qarabağ» qəzetinin mədəniyyət və ədəbiyyat şöbəsinin müdiri;

*Şahverdov Sergey Norikoviç – 1966-cı il təvəllüdü, Stepanakert Dövlət Pedaqoji İnstitutunun V kurs tələbəsi;

*Marutyan Valeri Yervandoviç – 1943 –cü il təvəllüdü, Vilayət xəstəxanasında cərrahiyyə şöbəsinin müdiri;

*Barseqyan Maksim Qrantoviç – 1956-cı il təvəllüdü, 8 №-li orta məktəbdə hərbi təlim müllimi;

*Aruşanyan Serj Zavenoviç – 1959-cu il təvəllüdü, Ayıqlıq (Spirtli içki içməmək) uğrunda mübarizə cəmiyyətinin təlimatçısı;

*Qazaryan Eduard Yervandoviç – 1947-ci il təvəllüdü, Stepanakert Musiqi məktəbinin direktoru, SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının üzvi;

*Nersesyan Yuri Baxşiyeviç – 1939-cu il təvəllüdü, Stepanakert mətbəsinin direktoru;

*Qazaryan Albert Armenakoviç – 1947-ci il təvəllüdü, Vilayət Avtomobil Həvəskarları Cəmiyyətinin sədri;

*Melkumyan Oleq Surenoviç – 1953-cü il təvəllüdü, Stepanakert Kondensator zavodunun partiya təşkilatçısı;

*Maçaryan Aşot Vanifakoviç – 1950-ci il təvəllüdü, Əhaliyə Məişət Xidməti Kombinatının direktoru;

*Ayrapetyan Ernest Yegişeyeviç – 1949-cu il təvəllüdü, Mebel fabrikinin direktoru, şəhər sovetinin deputatı;

*Arutyunyan Serj Xaçaturoviç – 1946-cı il təvəllüdü, Çörək zavodunun direktoru;

*Sarkisyan Vladimir Mixayloviç – 1953-cü il təvəllüdü, Şəhərin baş arxitektoru (bitərəf);

*Cangiryan Yuri Osipoviç – 1935-ci il təvəllüdü, Aqrosənaye Kombinatının Yemlərin keyfiyyəti üzrə laboratoriyasının direktoru;

*Zəkiyan Eduard Arsenoviç – 1939-cu il təvəllüdü, şəhər rabitə qovşağının rəisi;

*Arutyunyan Aleksandr Amayakoviç – 1959-cu il təvəllüdü, Şəhər Komsomol komitəsinin katibi;

*Dadamyany Boris Vartanviç – 1926-cı il təvəllüdü, Avtonəqliyyat İstehsalat Birliyinin baş direktoru;

*Nacaryan Pavel Sergeyeviç – 1950-ci il təvəllüdü, Asfalt-Beton zavodunun direktoru, Şəhər Sovetinin deputatı;

*Şahramanyan Eduard Şirinoviç – 1952-ci il təvəllüdü, 91 №-li Tikinti idarəsinin rəisi, Şəhər Sovetinin deputatı;

*Tsaturyan Armo Mardiyeviç – 1947-ci il təvəllüdü, Süd kombinatının direktoru, Şəhər Sovetinin deputatı;

*Gevorkyan Vladimir Gevorkoviç – 1943-cü il təvəllüdü, «Su kanalı» idarəsinin rəisi, Şəhər Sovetinin deputatı;

*Vanyan Boris Qriqoryeviç – 1940-cı il təvəllüdü, Stepanakert Diyarşünaslıq müzeyinin direktoru;

*Bəyləryan Volodya Bəyləroviç – 1950-ci il təvəllüdü, Mebel fabrikində mühəndis-texnoloq;

*Qukasyan Eduard İşxanoviç – 1934-cü il təvəllüdü, DQ Vilayətinin Baş cərrahı;

*Atacanyan Vasili Abkaroviç – 1950-ci il təvəllüdü, Ayaqqabı fabrikinin direktoru;

*Ağacanyan Slavik Rubenoviç – 1947-ci il təvəllüdü, İstehsalat kombinatının direktoru;

*Vartanyan Vladimir Nikolayeviç – 1960-cı il təvəllüdü, Sənaye-Texnika Kombinatında usta;

*Qabrielyan Qurgen Artyomoviç – 1927-ci il təvəllüdü, «Sovetakan Qarabağ» qəzeti redaksiyasında məktublar şöbəsinin müdiri;

*Balayan Qarik Aqaronoviç – 1947 –ci il təvəllüdü, Həmkarların Birləşmiş idman cəmiyyətinin sədri;

*Balayan Mişa Qurgenoviç – 1950-ci il təvəllüdü, Əhaliyə Məişət Xidməti kombinatında bərbər;

*Qriqoryan Robert Santuroviç – 1947-ci il təvəllüdü, Azərbaycan SSR-nin əməkdar artisti;

*Qasparyan Nina Ohanesovna – 1922-ci il təvəllüdü, İpək kombineatında tibb bacısı;

*Petrosyan Qeorgi Mixayloviç – 1933-cü il təvəllüdü, Kondensatorlar zavodunun Texniki Nəzarət şöbəsinin rəisi;

*Ovçiyən Benik Ohanesoviç – 1918-ci il təvəllüdü, Azərbaycan SSR xalq artisti;

*Baqdasaryan Robert Razmikoviç – 1951-ci il rəvəllüdü, Təmir-tikinti sahəsinin rəisi, rayon sovetinin deputatı;

*Baqdasaryan Robert İvanoviç – 9 № -li məktəbin müəllimi;

*Laçinyan Arsen Ohanesoviç – 1928-ci il təvəllüdü, 1 № -li məktəbdə hərbi təlim müəllimi;

*Petrosyan Razmik Arşakoviç – 1937-ci il təvəllüdü, Şaumyan ad. şəhər stadionunun direktoru...

Siyahını davam etdirmək mümkündür. Amma, zənnimizcə, elə bu sadalanan “krunk”çuların dövlət idarə, müəssisə və təşkilatlarında tutduqları vəzifələrə, onların yaş səviyyələrinə və titullarına diqqət yetirdikdə, onların, bir-iki nəfər istisna olmaqla, əksəriyyətinin ali təhsilli və Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının da üzvü olduqlarını, üstəgəl aralarında şəhər partiya komitəsinin üzvləri, şəhər komsomol komitəsinin katibi, şəhər və rayon sovetlərinin deputatları olduqlarını da nəzərə aldıqda aydın olur ki, “Krunk” heç də yazıq, məzlum, imkansız “durna” deyil, pusquda durmuş və şikarının üstünə atılmaq üçün fürsət, əlverişli şərait gözləyən bir yırtıcı, alıcı quş, oğru çalağan idi və Dağlıq Qarabağ uğrunda, vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanla birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin həlledici mərhələsinə başlamaq üçün bir işarə gözləyirdi.

Siyasi oyun start götürür. Akademik Ağanbekyanın bəyanatı

Beləliklə, 1987-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında M.Qorbaçovun “Yenidənqurma”sı sovet sosialist ictimai-siyasi quruluşunu ləğv etmək, SSRİ-ni bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silib atmaq üçün artıq həlledici mərhələyə qədəm qoyurdu və bu mərhələdə Dağlıq Qarabağ kartından istifadə olunması qərara alınmışdı. Eyni zamanda erməni və ermənipərəst separatçı-millətçi qüvvələr “yenidənqurma”dan maksimum bəhrələnmək, öz mənfur niyyətlərinə nail olmaq, “Böyük Ermənistan” xülyasını reallığa çevirmək yolunda daha bir ciddi səy göstərmək, həlledici addım atmaq qərarına gəlmişdilər. Bunun üçün lazım olan bütün hazırlıq işlərini yerinə yetirərək, əsaslı surətdə təşkilatlanmışdılar. İstər ideoloji, istərsə də fiziki, maddi cəhətdən kifayət qədər silahlanmışdılar. Onlar artıq start götürməkdə olan açıq siyasi oyuna qatılmağa can atır, əlverişli məqam gözləyirdilər.

Siyasi oyunda birinci açıq gedişi o zaman M.S.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi olmuş akademik A.Ağanbekyan etdi. A.Ağanbekyan 1987-ci il noyabrın 17-də Parisdə Erməni Fransa İnstitutunun və Erməni Veteranlarının Assosiasiyasının onun şərəfinə təşkil etdikləri qəbulda çıxış edərək belə bir bəyanat verdi: “Mən istərdim ki, (respublikanın şimali-şərqində yerləşən) Qarabağ Ermənistanının olsun. O, Azərbaycana nisbətən Ermənistana daha çox bağlıdır. Mən bu istiqamətdə bir təklif irəli sürmüşəm. Ümidvaram ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində

həmin problem öz həllini tapacaqdır.” (“Humanite” qəz., 18 noyabr 1987-ci il).

Akademik A.Ağanbekyanın bəyanatı barədə nə demək olar? Problemə həsr olunmuş ədəbiyyatdakı fikirləri toplayıb analiz etdikdə aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür:

1. Bəyanat təsadüfi xarakter daşımır. Əksinə, çox diqqətlə ölçülüb-biçilmiş bir addımdır.

2. Ağanbekyanın bəyanatında Qarabağ artıq Ermənistanı aid olan ərazi kimi səsləndirilib: “respublikanın şimali-şərqi yarıda yerləşən Qarabağ” (! – R.M.). “Respublikanın” sözü bu kontekstdə Ermənistan respublikası olduğu aydındır, çünki Qarabağ məhz Ermənistan tərəfdən üzə bu diyara baxıldıqda “şimal-şərqi” istiqamətində, Azərbaycan tərəfdən baxıldıqda isə “şimal-qərbi” tərəfdə yerləşmiş olur. Yeri gəlmişkən, bu incəlik çox vaxt bizim alim və yazarlarımızın diqqətindən yayınır.

3. Bəyanat iki mühüm əhəmiyyətli hadisə ərəfəsində səsləndirilmişdir: (1) Ertəsi günü, yəni noyabrın 18-də, Moskvada Sov. İKP MK-nın növbəti plenumu öz işini davam etdirəcək, (2) bir müddət sonra isə Baş katib M.Qorbaçov ABŞ-a səfər edəcəkdir.

4. Bəyanatın bir növ kəşfiyyət xarakterli olduğunu söyləmək və bu fikirdə ısrarlı olmaq üçün kifayət qədər məntiqi əsas vardır.

Fikrimizi bir qədər aydınlaşdıraraq. Sərhədlərin dəyişdirilməsinə cəhd göstərmək – xalqları bir-birlərinə qarşı qoymaq, onları toqquşdurmaq deməkdir. Kim bu addımı atırsa, o, millətlərarası ədavət toxumunu səpmiş olur, milli hissləri qıcıqlandırır, düşmənçilik yaradır və yayır. Bu fikir, necə deyərlər, dünyanın özü

qədər qədimdir və bunu bilməyən kəslər olsa-olsa həddi-bülüğa çatmamış uşaqlardır. Deməli, haqqında sözü gedən bəyanatın səslənməsində məqsədlərdən biri Sov.İKP MK plenumunun məsələyə münasibətini öyrənmək və sonra buna müvafiq addımlar atmaq idi. Nə qədər qərribə görünsə də, bu faktdır ki, plenum bəyanatla bağlı heç bir reaksiya vermədi.

5. Baş katib M.Qorbaçov da bəyanata münasibət bildirmədi. Susmaq isə, əlbəttə, razılıq əlamətidir. Odur ki, “Ağanbekyanın bəyanatı əvvəlcədən Qorbaçovla razılaşdırılmışdır” fikri heç bir şübhə doğurmur. Bu, həqiqətən də, belə idi.

6. Nəhayət, A.Ağanbekyanın bu bəyanatı bəşər tarixinin inkişafı istiqamətinin diametral şəkildə dəyişildiyini bildirən, erməni millətçi və separatçı qüvvələri üçün isə Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək uğrunda hələdici hərəkata başlamaq haqqında məxfi işarə, bir növ parol idi.

Akademik A.Ağanbekyanın məlumatı dərhal bir çox xarici ölkələrin erməni qəzet, jurnal və radiostansiyalarının mərkəzi mövzusunə çevrildi: Parisdə “AyB” radiostansiyası, “Azadlıq” radiosunun Erməni redaksiyası, “Amerikanın səsi” və s.; xarici ölkələrdəki “İnqilabçı daşnaklar”, “Erməni inqilabçılar İttifaqı”, “Kəndli Azadlığı”, “Birləşmiş Ştatların Şərqi Erməniləri”, “Kilikiya”, “Jirair”, “Ermənistanın Müdafiəsi”, “Gənc Erməni Daşnakları” və s. kimi siyasi təşkilatların işində dərhal böyük canlanma baş verdi, Dağlıq Qarabağ uğrunda genişmiqyaslı təbliğat işi həyata keçirilməyə başlandı.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi ab-hava dəyişməyə, vəziyyət getdikcə daha da

gərginləşməyə başladı. Stepanakert şəhərində, vilayətin rayon və kəndlərində DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi barədə müxtəlif sənədlər, xahişnamələr hazırlanır və imzalar toplanır, idarə, təşkilat və müəssisə kollektivləri adından yuxarı instansiyalara müraciətlər göndərilir.

Eyni zamanda guya vilayətin səlahiyyətli şəxslərindən, bir növ vəkillərindən ibarət erməni nümayəndə heyətləri vaxtaşırı Moskvaya gedib-gəlir, Qarabağ uğrunda mübarizənin ssenarisini dəqiqləşdirir, növbəti addımları ən yüksək partiya və hökumət dairələrində, vəzifə və mənəb sahibləri ilə götür-qoy edir, razılaşdırırdılar. Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkatı artıq təşkilli şəkildə həm vilayətdə, həm də Ermənistanda geniş vüsət almağa başlamışdı.

Ermənistan SSR-nin Qafan rayonunda bu hərəkat kütləvi iğtişaslara gətirib çıxarmış, 1988-ci il yanvar ayının 25-də yüzlərlə azərbaycanlıların öz doğma ev-eşiklərindən çıxarılaraq Ermənistandan qovulması ilə nəticələnmişdi. Fevralın əvvəllərində onların sayı artıq bir neçə min nəfərə çatmışdı. Sovet İttifaqı ərazisində müharibədən sonrakı dövrdə ilk qaçqınlar meydana gəlmişdi!?

M.Qorbaçovun “yenidənqurma” siyasəti artıq öz “bəhrəsini” verməyə başlamışdı. Rəsmi Bakı isə çaşqın vəziyyətdə qalmışdı. Azərbaycanın partiya və hökumət rəhbərləri hadisələrin bu cür cərəyan edə biləcəyinə qətiyyənlə hazır deyildi və Ermənistandan qovulan azərbaycanlı qaçqınlarla nə edəcəklərini əməlli-başlı dərk etmir, Moskvadan göstəriş gözləyirdilər. Moskva isə susurdu...

Qaçqınları qarşılayan, onları yerbəyer edən heç bir instansiya, qurum yox idi. Odur ki, qaçqınlar Bakıya, Sumqayıta, respublikanın digər şəhər, rayon və kəndlərinə, qohum-qardaşlarının, dost-tanışlarının yanına üz tutmaq məcburiyyətində qaldılar...

Erməni millətçi-separatçı qüvvələr isə növbəti addımı atırlar. Fevralın əvvəllərindən etibarən “vilayətin birləşdirilməsi uğrunda” mübarizə yeni xarakter almağa başlayır. Hərəkətin liderləri daha təsirli mübarizə üsullarına əl atırlar. Mübarizənin növbəti mərhələsi – “yuxarı”lara, mərkəzi hakimiyyətə, partiya və hökumət rəhbərlərinə daha güclü təsir göstərmək üçün qeyri-qanuni yürüş, mitinq və tətillər kimi təzyiqləndirici metodlarından istifadə dövrü başlanır.

Yerevanın göstərişi ilə 1987-ci ilin yanvar-fevral aylarında keçirilən mitinqlərdə, vilayətin şəhər, rayon və kəndlərində, əmək kollektivlərinin iclaslarında, kənd və rayon xalq deputatları sovetlərinin sessiyalarında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsi barədə xahiş və təkliflər irəli sürülür, müvafiq qərarlar qəbul edilir və onların surətləri SSRİ Ali Sovetinə göndərilir.

Eyni tələblərlə fevralın 16-dan etibarən Stepanakertdə və vilayətin rayon mərkəzlərində, eləcə də Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərində mitinqlər iəşkil olunur. Rəsmi Bakı isə qəflət yuxusundadır. Moskva da əvvəlki kimi susur. Susur? Xeyr, Moskva susmurdu. Zahirən belə görünürdü ki, Moskva susur. Əslində isə...

Cəmiyyətdə baş verən hadisələrə Moskvanın münasibəti Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi Plenumunun 1988-ci il 18 fevral tarixli qərarında ümumiləşdirilmiş

şəkildə öz əksini belə tapmışdır: «*Plenum ideoloji işin, siyasi tərbiyə işinin forma və metodlarını qətiyyətlə təzələməyi, sovet cəmiyyətinin inqilabi yeniləşməsi məqsədlərinə uyğun olaraq sosial ədalətin bərqərar edilməsini zəruri sayır*» (!? – R.M.).

Plenumun qərarından sitat gətirdiyimiz bu bir cümlədə toplanmış, sintaktik əlaqələrlə bir-birinə birləşdirilmiş «ideoloji iş», «siyasi tərbiyə işi», bu işin «forma və metodları», bu forma və metodların «qətiyyətlə təzələnməsi», «sovet cəmiyyətinin inqilabi yeniləşməsi», bu yeniləşmənin «məqsədləri», bu məqsədlərə «uyğun olaraq» «sosial ədalətin bərqərar edilməsi» kimi, işlədildiyi konkret ictimai-tarixi dövr üçün çox böyük semantik məna tutumlarına malik olan söz və söz birləşmələrinin hər birini açıqlamaq, onun tarixi, siyasi və metodoloji mahiyyətinə varmaq olduqca mürəkkəb məsələdir və bir kitab səhifələrində bunun öhdəsindən gəlmək çox çətin, daha doğrusu, qeyri-mümkün olan bir işdir. Odur ki, biz burada plenum qərarının mövzumuzla bilavasitə bağlı olan əsas məna çalarlıqlarını müəyyən qədər qeyd etməklə kifayətlənməli olacağıq.

M.Qorbaçovun plenumdakı nitqi «İnqilabi yenedənqurmaya – yeniləşdirmə ideologiyası» adlandırılmışdır. «Müasir dünyanın bütün reallıqlarını nəzərə almaqla sosializm cəmiyyətinə yeni keyfiyyət verməyə çalışın» Baş katib milli məsələlərə də toxunmuş və demişdir: «...müasir mərhələdə biz Milli siyasətlə çox əsaslı şəkildə məşğul olmalıyıq. Bütün istiqamətlərdə – həm nəzəriyyədə, həm də praktikada. Bu, cəmiyyətimizin ən prinsipial, həyati məsələsidir» (kursiv bizimkidir. – R.M.).

Çoxmillətli sovetlər ölkəsində millətlərarası münasibətlər problemi dövlətin müqəddəratını həll edən problem, onun gələcəyi üçün «olum ya ölüm» məsələsi olduğunu plenumda etiraf edən Baş katib eyni zamanda birbaşa Dağlıq Qarabağla bağlı açıq-aşkar bir fikir söyləmir. Çünki Baş katibin «fəlsəfəsi»nə görə, «yenidənqurmanın yeni mərhələsində partiya yalnız demokratik iş metodlarından istifadə etməklə öz rəhbər, avanqard rolunu təmin edə bilər, kütlələri dərin dəyişikliklərə qaldıra bilər».

Çıxışda ara-sıra ümüdverici notlar da səslənirdi: «Məncə, Mərkəzi Komitənin plenumlarından birini biz milli siyasət problemlərinə həsr etməliyik». Deməli, hələlik isə hər kəs özü öz başına çarə qılsın: «... uzun illər ərzində kadrlarımızın bir qisminə yaranmış vərdiş – hər şeyi «öz ovcunda cəmləşdirmək», bütün işlərdə ali instansiya olmaq, zorakı təzyiq metodları ilə hərəkət etmək vərdişi özünü göstərir». Buradan aydın olur ki, Mərkəzi Komitə, Baş katib bu yolla getməyəcəkdir.

Baş katibin plenumdakı çıxışından daha bir fikir: «... ətalətlə yaşamaq kimin üçünsə daha asan, daha münasibdir, daha çox adət etdiyi tərzdir». Bu sözlər elə əslində bizim o vaxtkı respublika rəhbərlərimiz haqqında deyilmişdir və əsl həqiqətə, demək olar ki, tamamilə uyğundur. Əks halda rəsmi Bakı yanvarın 25-də, fevralın 18-də və 23-də Ermənistandan qovulub Azərbaycana pənah gətirmiş 4 min nəfərdən artıq soydaşlarımızı elə ilk gündən məhz Dağlıq Qarabağda yerləşdirməyə başlayardı və, kim bilir, problem bəlkə də elə başlanğıc fazasındaca, embrion mərhələsində həll olunardı...

Baş katib isə sözündə davam edərək deyir: «Elələri də var ki, arzuları həddən artıq güclüdür, onlar bir

həmlə ilə dəyişikliklərə nail olmaq istərdilər». Bu sözlər isə, əlbəttə, Dağlıq Qarabağı Ermənistanına «ötürmək» istəyənlər haqqında deyilib. Baş katib öz çıxışında onlara məsləhət görür ki, səbrli olsunlar, axı «həyatda möcüzə olmur. Vəzifələrimiz böyük və mürəkkəbdir. Yenidənqurma işləmək, işləmək, yenə də işləmək deməkdir. İnadla, mərdliklə, hər gün işləmək».

Baş katibin nitqində «mərdlik» sözünün nə qədər səmimi səsləndiyini kənara qoysaq, yerdə qalının erməni millətçi-separatçı qüvvələr tərəfindən qəbul edilərək böyük ardıcılıqla və məharətlə, «demokratik» metodlarla yerinə yetirilməyə başlanmasının şahidi olduq.

Demokratiya pərdəsi altında separatçılıq siyasəti Konstitusiyaya əleyhinə tuşlanmış qərar (Stepanakert, 1988-ci il 20 fevral)

Yerevanda və Stepanakertdə, vilayətin rayon və kəndlərində keçirilən mitinq, nümayiş və tətillərə, Ermənistanın Qafan rayonundan minlərlə azərbaycanlıların qovulmasına, akad. A. Ağanbekyanın həyasız bəyanatına və s. bu qəbildən olan separatçılıq hərəkatlərinə sovet hakimiyyətinin yuxarı dairələrində – Moskvada, Kremldə, Mərkəzi Komitədə, eləcə də müttəfiq respublikalarda heç bir rəsmi reaksiya olmadığını görənlər erməni separatçı qüvvələri Bakının, Azərbaycan partiya və hökumət rəhbərliyinin çaşqınlığından istifadə edərək həlledici addımlar atmağa, rəsmi qərarların qəbul olunmasına çalışmağa başladılar.

1988-ci il fevralın 20-də Sovetlər ölkəsinin tarixində, millətlərarası münasibətlər təcrübəsində bu vaxtadək görünməmiş bir hadisə baş verdi – DQMV Xalq Deputatları Sovetinin növbədənkenar sessiyası Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olunması barədə xahişlə Azərbaycan, Ermənistan və SSRİ Ali Sovetlərinə müraciət etməyi qərara aldı.

Bu qərarın qəbul olunmasına çalışanlar və onu qəbul edənlər, şübhəsiz ki, qərarın qanuni hüquqi gücü olmayacağını əvvəlcədən bilirdilər. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan SSR-in tərkibində DQMV-nin qanuni statusu SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarının müvafiq maddələri ilə və həmçinin Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 16 iyun 1981-ci il tarixli «DQMV haqqında Qanun»u ilə müəyyənləşdirilirdi.

Vilayət Xalq Deputatları Soveti yerli hakimiyyət orqanı idi və onun səlahiyyətləri çərçivəsinə öz ərazisində ictimai-siyasi və təsərrüfat quruculuğu işlərinə rəhbərlik etmək, xalq təsərrüfatı planını və büdcəni təsdiq etmək, dövlət quruluşunun və vətəndaş hüquqlarının mühafizəsini, qanunlara riayət olunmasını təmin etmək və s. aid idi.

Qanunvericiliyə görə, Vilayət Xalq Deputatları Soveti öz sessiyalarında respublika ərazisində dəyişikliklər aparılması barədə məsələləri müzakirə etmək hüququna malik deyildi. Milli ərazi quruluşunun dəyişdirilməsi məsələsi müttəfiq respublikanın suveren hüququ idi. Bu hüquq SSRİ Konstitusiyasının 78-ci Maddəsi ilə təmin olunurdu: «Müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Müttəfiq respublikalar arasında sərhədlər müvafiq respublikalar arasında qarşılıqlı razılıqla dəyişdirilə

bilər ki, bu da SSR İttifaqı tərəfindən təsdiq olunmalıdır». Başqa sözlə desək, SSRİ yaradılarkən çoxmillətli dövlətin tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikaların suveren hüquqlarını qorumaq vəzifəsini SSR İttifaqı öz öhdəsinə götürmüşdü (SSRİ Konstitusiyası, Maddə 81).

Beləliklə, DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılması yalnız bu iki müttəfiq respublikanın qarşılıqlı razılığı ilə və həmçinin də yalnız SSR İttifaqı tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra mümkün idi. Yəni bu üç tərəfdən – (1) Azərbaycan, (2) Ermənistan və (3) SSR İttifaqı (və, deməli, yerdə qalan bütün müttəfiq respublikalar) – hər hansı birinin razılığı olmadan Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının milli-ərazi quruluşu dəyişdirilə, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilə bilməzdi.

Deməli, Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin (eləcə də kənd, rayon və şəhər sovetlərinin) qərarı təkçə Azərbaycan Respublikası üçün təhlükə yaratmırdı. Bu qərar, hər şeydən əvvəl, öz hüquqi mahiyyətinə görə SSRİ Konstitusiyasının əleyhinə yönəlmiş, ölkədə hərəmərərcilik yaratmağa, dövləti dağıtmağa xidmət edən çox təhlükəli bir qərar idi.

Maraqlar toqquşur.

Strateji məqsədlər və taktika müxtəlifliyi

Hadisələrin sonrakı cərəyanının mexanizmini açıqlamaq və dərk etmək üçün Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə tərəflərin mövqelərini göstərmək çox vacibdir.

İlk növbədə onu deyək ki, Ermənistan SSR bu məsələdə marağı olan tərəf idi və nəinki sadəcə olaraq məsələnin ondan ötrü müsbət həllinə razı idi. Əksinə, M.Qorbaçovun apardığı demokratiya, aşkarlıq, yenidənqurma siyasəti şəraitində və dünyanın bir çox aparıcı ölkələrində güclü mövqeyə malik olan erməni lobbisinin tələbi, təkidi və himayəsi ilə olduqca fəal hərəkət edərək nəyin bahasına olursa olsun Dağlıq Qarabağı ələ keçirməyə çalışırdı.

Azərbaycan SSR də bu məsələdə marağı olan tərəf idi və təbii ki, öz qədim torpağını - Dağlıq Qarabağı Ermənistana güzəştə getmək, ona “pay vermək” fikrində deyildi.

Beləliklə, strateji məqsəd Ermənistan üçün Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək, ona sahib olmaq, Azərbaycan üçün isə əsrlər boyu sahibi olduğu torpağı – Dağlıq Qarabağı əldə saxlamaq idi.

Məlumdur ki, strateji məqsədə nail olmaq üçün müvafiq taktikadan istifadə edilməlidir. Bu baxımdan erməni tərəf öz taktikasını düşünülmüş şəkildə hazırlamışdı və ardıcıl olaraq tətbiq edirdi. Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək məqsədi bu məsələ gündəmə gətirilən ilk gündən Ermənistanda dövlət siyasəti səviyyəsində ümumxalq işi kimi həyata keçirilirdi.

Azərbaycan tərəfi isə hadisələrin ardınca getməyə düçar edilmişdi və əslində, yolverilməz dərəcədə passivlik nümayiş etdirirdi. Respublikada dövlət səviyyəsində hər hansı bir düşünülmüş planın, taktiki gedişlərin mövcudluğu nəzərə çarpmırdı və bütün ümidlər yalnız Moskvaya bağlanmışdı.

Moskva, SSR İttifaqı Dağlıq Qarabağ məsələsində marağı olan, həm də əsas və həlledici imkanlara malik olan tərəf idi. Qüvvədə olan Konstitusiya ilə dövlətçiliyin qorunması baxımından İttifaq Dağlıq Qarabağ məsələsinin ümumiyyətlə gündəmə gətirilməsində maraqlı olmamalı idi, çünki bu məsələ ölkəni uçuruma aparan yolun başlanğıcı idi. Lakin, İttifaqın maraqlarını təmsil edən, onun adından həlledici qərarların qəbul edilməsinə rəvac vermək səlahiyyətinə malik olan yeganə şəxs Sov.İKP MK-nın Baş katibi idi. Bu vəzifəni icra edən M.Qorbaçovun isə Dağlıq Qarabağ məsələsinin gündəmə gətirilməsində xüsusi marağı var idi və bu maraq nə İttifaqın, nə Azərbaycanın, nə də ki, Ermənistanın maraqları ilə üst-üstə düşmürdü.

M.Qorbaçovun əsas məqsədi, yuxarıda deyildiyi kimi, SSRİ-ni dağıtmaq üçün ölkədə etnik narazılıqları qızıqdırmaq, millətlərarası münafişələr yaratmaq idi. Dağlıq Qarabağ problemi bu baxımdan Qorbaçov üçün çox əlverişli məsələ olduğundan (çünki problemin Konstitusiya çərçivəsində hüquqi həlli yox idi) gündəmə gətirilməli və hər iki respublika üçün problemin məhz onun xeyrinə həll ediləcəyi görüntüsü yaradılmalı idi. Və belə də oldu. Hadisələrin sonrakı cərəyanı bu fikrin doğruluğunu sübut edir.

Moskva günahları tən yarı bölür

Fevralın 22-də Stepanakertdə keçirilmiş DQMV partiya fəallarının yığıncağında vilayətdə baş verən hadisələrə Moskvanın münasibəti bildiril-di. Fəallar yığıncağında çıxış edən Sov.İKP MK Siyasi bürosu üzvlüyünə namizəd, Sov.İKP.MK katibi G.P.Razumovski bu barədə məlumat verərək demişdir: “Son vaxtlar Sov.İKP MK-nın, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin və digər mərkəzi orqanların ünvanına DQMV-nın erməni əhalisinin göndərdiyi məktublarda və ərizələrdə vilayəti Ermənistan SSR ilə birləşdirmək xahiş edilir”.

Burada sitata ara verib yadımıza salaq ki, bu xahişlərə Mərkəzi Komitə, Baş katib, yaxud da hər hansı bir digər mərkəzi hakimiyyət, nədənsə (!) bu vaxtadək rəsmi və ciddi münasibətini açıqlamamışdı. Görünür, vəziyyətin daha da ciddiləşməsinə, münasibətlərin son dərəcəyədək gərginləşməsinə, hadisələrin geri qayıtmaq mümkünlüyü hüdudlarından kənara çıxmasını gözləyirmişlər və yalnız indi bu halın artıq yetişdiyi qənaətinə gəlmişdilər!

Sitatu davam etdirək: “Dağlıq Qarabağın özündə baş verən çıxışların gedişində də bu cür tələblər irəli sürülür”.

Yenə də sitata ara verək. Baş katibin dili ilə desək, – *prosess poşol*, yəni proses başlanıb, artıq geriyyə yol yoxdur. Riyakarcasına münasibət bildirmək olar.

Razumovski davam edir: “Deməliyəm ki, Sov. İKP MK mövcud milli-ərazi quruluşunu dəyişdirmək məqsədini güdən hərəkət”ləri və tələbləri Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR zəhmətkeşlərinin (təkcə onla-

rınmı? – R.M.) mənafələrinə zidd hərəkətlər və tələblər kimi qiymətləndirir. Belə hərəkətlər və tələblər onların millətlərarası münasibətlərinə ziyan vurur (! – R.M.), əgər indi məsul tədbirlər görülməsə, ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər».

Bərəkallah, Xasay müəllim! Daha doğrusu, Mərkəzi Komitə, Siyasi Büro! Bir qədər də dəqiqləşdirsək, bərəkallah, Baş katib Qorbaçov! Sən demə, Sovet Dövlətinin rəhbəri, ölkənin birinci şəxsi və onun ətrafı – dövləti və xalqı idarə edənlər – bu vaxtadək bilmirlərmiş ki, «mövcud milli-ərazi quruluşunu dəyişdirmək məqsədini güdən hərəkətlər və tələblər» millətlərarası münasibətlərə ziyan vurur!?

Qəribədir, görəsən, o boyda Siyasi büroda, yaxud da MK katibləri arasında bir nəfər də olsun hazırlıqlı adam tapılmadı ki, əgər Baş katib özü bilmirdisə, ona bəzi ibrətamiz tarixi məlumatları çatdıraydı. Məsələn, deyirdi ki, ay yoldaş Baş katib, Böyük Vətən Müharibəsi qurtarandan bir az sonra – 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist Partiyası Komitəsinin birinci katibi Q.Harutyunov İosif Stalinə məktub yazaraq növbəti dəfə Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldırmış, bu ərazinin Ermənistana verilməsini tələb etmişdi. İ.Stalin həmin məktubu G.M.Malenkova, o da öz növbəsində cavab üçün Azərbaycana, M.C.Bağirova göndərmişdi. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi məktuba çox lakonik və tutarlı bir cavab vermişdi. O yazmışdı ki, Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan, Azərbaycan SSR-lə həmsərhəd yerləşən və tarixən Azərbaycan torpağı olan bu ərazilər onun özünə qaytarılsın. Bu

cavabla da erməni tərəfdən qaldırılmış məsələ çox sakitcə gündəmdən çıxarılmışdı. ¹⁴

Yaxud da, deyərdi ki, ay yoldaş Qorbaçov, Anastas Mikoyan 1964-cü ilin əvvəllərində SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri vəzifəsinə seçilən kimi, N.S.Xruşşova müraciət edərək deyir ki, Qarabağ erməniləri Yerevanla, Ermənistanla qovuşmaq həsrətindədirlər. Odur ki, DQMV-ni Ermənistan SSR-ə birləşdirmək lazımdır.

Yeri gəlmişkən, bu elə həmin o A.Mikoyan idi ki, hələ 1919-cu ilin mayın 22-də V.İ.Leninə məlumat verirdi: «Daşnaqlar – Erməni hökumətinin agentləri Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə çalışırlar. Lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün özlərinin Bakıdakı həyat mənbəyindən məhrum olaraq, heç vaxt və heç nə ilə bağlı olmadıqları Eriyanla bağlanmaq demək olardı» (kursiv bizimkidir. – R.M.).

A. Mikoyanın təklifini N.Xruşşov çox əsəbi qarşılamış və demişdir: «Mən hazırım ki, DQMV ermənilərini bir sutka ərzində Ermənistan SSR-ə köçürmək və onları vətən həsrətindən birdəfəlik xilas etmək üçün 12 min hərbi yük maşınını verim» (! - R.M.).

Amma burası da var ki, Qorbaçova bunları demək lazım gəlmirdi. Çünki, Baş katib bütün bu qəbildən olan məlumatları çox gözəl bilirdi və onun məqsədi

* Zənnimizcə, bu sətirləri oxuyarkən diqqətli oxucuda yarana biləcək: «Bəs burada analiz olunan dövrdə, yəni Qarabağ problemi yenidən gündəmə gətirilən vaxtda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olmuş Kamran Bağirovun onunla eyni familiyadan olan keçmiş birinci katibin az qala 43 il bundan əvvəl yazdığı məktub və qaldırılan məsələnin həllində bu məktubun dəyəri, gücü barədə məlumatı yox idimi? Bəs niyə o da müvafiq tərzdə hərəkət etmədi?» və s. bu kimi, bu qəbildən olan suallara şərik olmamaq mümkün deyildir.

heç də ölkədə əmin-amanlıq yaratmaq, dövlətin bütövlüyünü qorumaq deyildi. Əksinə, o hər vasitə ilə çalışırdı ki, millətlərarası ədavətlər qızıqsındırılsın, narazılıqlar günbəgün artsın, hadisələr idarəolunmaz səviyyəyə çatsın, dövlət dağılsın.

Əgər belə olmasaydı, Mərkəzi Komitə Vilayətdə erməni separatçı-millətçi qüvvələr tərəfindən yaradılmış vəziyyətin normal hala salınması üçün məsuliyyəti Razumovskinin dili ilə tam bərabər şəkildə günahkarla zərərçəkən arasında bölüşdürərək «bütövlükdə bu respublikaların KP MK bürolarının üzərinə və şəxsən MK-ların birinci katibləri K.M.Bağirov və K.S.Dəmirçyan yoldaşların üzərinə» atmaqla öz vəzifəsini yerinə yetirmiş hesab etməz, daha kəsərli addımlar atar, günahkarları cinayət məsuliyyətinə cəlb edər, ciddi cəzalandırar, ölkədə separatçılıq çağırışlarını, hərəkatlarını qadağan edərdi.

Beləliklə, vilayət, partiya, sovet, təsərrüfat, həmkarlar və komsomol orqanlarının, ictimai təşkilatların, ümumiyyətlə, erməni əhalisinin başı dumanlanmış əksəriyyətinin respublikanın müvafiq mərkəzi orqanlarına, hakimiyyətə açıq-açıqına tabe olmamalarının əsasını və başlanğıcını qoymuş DQMV Xalq Deputatları Sovetinin 20 fevral 1988-ci il tarixli antikonstitution qərarına vaxtında nə respublika, nə də ittifaq səviyyəsində təsirli, ciddi, konkret, işlək hüquqi və siyasi qiymət verilmədi.

Yeri gəlmişkən, onu da xüsusilə ilə qeyd etməyə dəyər ki, məhz «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində baş vermiş mənfi halları aradan qaldırmaq sahəsində təxirəsalınmaz tədbirləri müzakirə etmək məqsədilə fevralın 22-də keçirilmiş vilayət partiya fəallarının yığıncağında bundan 2 gün əvvəl vilayət paytaxtında

xalq depüatları sovetinin qəbul etdiyi qərar barədə bir kəlmə də olsun deyilməmiş və nə yığıncaqda qəbul edilmiş «Qətnamədə», nə də yığıncağın işi haqqında mətbuatda dərc olunmuş hesabatda heç bir məlumat verilməmişdir. ¹⁵

İstər həmin yığıncağın, istərsə də bundan sonra da mərkəzi hakimiyyətin atdığı addımların yalnız «gözdən pərdə asmaq» yox, həm də daha vacibi, vəziyyəti mümkün qədər daha da çox gərginləşdirmək məqsədi daşdığı bu gün tamamilə şübhəsizdir. Lakin o günlərdə isə?..

Dağlıq Qarabağ partiya təşkilatı fəalları yığıncağının qətnaməsində vilayətdə yaranmış vəziyyətin «məsuliyyətsiz şəxslərin çağırışları, habelə muxtar vilayətin partiya və sovet orqanlarının passiv, gözləmə mövqeyi tutması nəticəsində» mümkün olduğu göstərilir.* Lakin sağlam məntiq yol vermir ki, Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətinin tabe olduğu respublikanın, yəni Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistana verilməsi barədə qərar qəbul edən vilayət sovet orqanını passivlikdə, gözləmə mövqeyi tutmasında günahlandırasan. Əksinə, onun ölçüyəgəlməz, hətta yolverilməz fəallığı göz qabağındadır. Deməli, mərkəzin, Moskvanın, daha doğrusu, baş katib M.Qorbaçovun diqtəsi və Azərbaycana rəhbərlik edənlərin istər-istəməz razılığı ilə qətnaməyə salınmış bu fikir müəyyən məqsədə xidmət etməli idi və ... etdi də.

Yerevanda, Stepanakertdə və vilayətin rayon mərkəzlərində Dağlıq Qarabağ uğrunda fevralın 16-

* Bax: «Kommunist» qəzeti, 23 fevral 1988-ci il.

** Elə oradı.

dan sonra səngiməyən izdihamlı mitinqlər, yığıncaqlar, müəssisə və təşkilatlarda, kolxoz və sovxozlarda işlərin dayandırılması, təhsil müəssisələrində dərslərin pozulması, azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən qovularaq Azərbaycana pənah gətirmələri, vilayətdə antikonstitusion separatçı qərarların qəbul olunması və bütün bu hadisələrə rəsmi Bakının bir növ laqeyd münasibəti, Moskvanın isə qəti tədbir görmək istəyində olmadığını açıq-aşkar nümayiş etdirməsi Azərbaycan əhalisinin səbr kəsasını doldurdu, narazılığını son həddə çatdırdı.

Dağlıq Qarabağ ətrafında fevralın 20-nə və ondan sonrakı günlərə yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət mahiyyət etibarilə aşağıdakı durumda idi:

1) Erməni separatçılıq hərəkatının üzdə olan məntiqi: «erməni xalqı tələb edir ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistanına verilsin». Bu tələbin demokratik üsullarla – mərkəzə, ittifaq partiya və sovet orqanlarına ünvanlanmış minlərlə məktub, ərizə, tələbnamələr vasitəsilə yerinə yetirilmədiyini görəndə «erməni xalqı» digər üsullara əl atmaq – mitinq, nümayiş, tətillər və bu kimi hakimiyyətə təzyiqlər göstərmək metodundan istifadə etmək məcburiyyətindədir.

2) «Erməni xalqı tələb edir.» **Xalq tələb edir!** Odur ki, vilayət və Ermənistan SSR partiya və sovet orqanları, eləcə də Moskva, mərkəzi hakimiyyət ölkədə gedən yenidənqurma, aşkarlıq, demokratiya şəraitində qadağalar tətbiq etmək imkanından məhrumdur, «xalqa» təsir metodu yalnız onu «beynəlmiləşçilik ruhunda tərbiyə etmək», «başla salmaq», «emosiyaya qapılmadan ağıllı hərəkət etməyi məsləhət görmək», «dilə tutmaq» və s. bu kimi «demokratik üsullardan» istifadə etməkdən ibarət idi.

3) Belə çıxırdı ki, hadisələrin hərəkətverici qüvvəsi erməni xalqıdır və bu səbəbdən də erməni hökuməti hadisələrə təsir etmək, onların axarını başqa səmtə yönəltmək imkanına malik deyildir.

4) Deməli, bir halda ki, «erməni xalqının tələbi» ilə onun hökuməti razılaşırsın, azərbaycan xalqı da öz tələbi ilə ayağa qalxmalı, hadisələrə münasibətini bildirməli, öz sözünü deməlidir.

Məhz belə bir şəraitdə, ölkədə yaranmış ictimai-siyasi durumun obyektiv tələbinə cavab olaraq, fevralın 20-də axşam saat 18 radələrində Azərbaycan Respublikasının paytaxtında tələbə gənclərin ilk kortəbii etiraz nümayişləri başlandı.

Nümayişçilər şəhərin küçələrində, ali məktəb binalarının, partiya, hökumət idarələrinin qarşısında Stepanakertdə qəbul olunmuş qərarla bağlı etirazlarını bildirən və Ermənistandan azərbaycanlıların qovulmasına son qoyulmasını tələb edən şüarlar səsləndirərək dağılışdılar.

Fevralın 22-də Ağdam şəhərində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanla birləşdirilməsi barədə Stepanakertdə qəbul olunmuş qərardan hiddətlənən azərbaycanlıların etiraz nümayişi başlandı. Nümayişə çıxan torpaq qeyrətli coşğun-çılğın gənclər respublika rəhbərlərinin və Moskvanın fəaliyyətsizliyindən hiddətlənərək «məsələni birdəfəlik həll etmək üçün» vilayət mərkəzinə tərəf yürüşə başladılar. Əhvalatdan xəbər tutan, əslində azərbaycanlıları bu yürüşə təhrik edən və buna hazır olan ermənilər Əsgəran rayonu ərazisində azərbaycanlıların qarşısına çıxdılar, toqquşma baş verdi. Ermənilər ancaq dəhrə-yaba ilə «silahlanmış» azərbaycanlılara qarşı odlu silahdan istifadə etdilər. İlk qan töküldü, 19

nəfər yaralandı, 2 nəfər azərbaycanlı – Əli və Bəxtiyar adlı iki gənc qarşıdurmanın qurbanı oldu.

Ağdam və Əsgəran rayonlarının sakinləri arasında baş vermiş bu toqquşma SSRİ məkanında XX əsrin sonlarında millətlərarası ədavətləri son həddə, partlayış səviyyəsinə çatdıran ilk hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. M.Qorbaçovun SSRİ-ni dağıtmaq fəlsəfəsi baxımından Əsgəran hadisələrinin tarixi dəyəri ondan ibarətdir ki, bu hadisələr azərbaycanlıları hər hansı bir istənilən münaqişəyə, demək olar ki, çox asanlıqla təhrik etmək mümkün olduğunu göstərdi. Bu toqquşma, eyni zamanda, onu da göstərdi ki, azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağdan elə-belə asanlıqla əl çəkməyəcəklər. Deməli, ermənilərlə azərbaycanlıları Qarabağ uğrunda əməlli-başlı «boğuşdurmaq», vuruşdurmaq olar və bu «vuruş» ölkənin digər bölgələrində də millətlərarası münaqişələri yaratmaq, qızıqdırmaq, üzə çıxarmaq üçün bir növ «nümunə», «detonator» rolunu oynaya bilər.

Əsgəranda toqquşmanın geniş miqyasda yayılmasının qarşısı, demək olar ki, asanlıqla alındı. Biz «asanlıqla» sözünü işlətdik. Bu «asanlıq» Azərbaycan xalqının hələ ta qədim zamanlardan formalaşmış bir ənənədən ibarətdir: dava edən kişilər, ədavət aparan, vuruşan tayfalar ağbirçək ana örpəyinin gücü ilə sakitləşdirilir, dayandırılır, barışığa gətirilir. Əsgəranda baş vermiş toqquşmanı Ağdam rayonundakı Lenin adına kolxozun sədri, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Xuraman Abbasova öz örpəyi ilə dayandırmışdır.

Azərbaycanlı qadını Xuraman Abbasovanın bu yüksək humanist addımından xəbər tutan Sumqayıt şəhərinin sakini, Boruyayma zavodunda çilingər işlə-

yən, milliyətcə erməni olan Nikolay Rubenoviç Ambarsumyan ona açıq məktub yazaraq «Kommunist» qəzetinin 10 mart 1988-ci il tarixli nömrəsində dərc etdirmişdir. Qəzetin 15 mart 1988-ci il tarixli nömrəsində Xuraman Abbasovanın cavab məktubu dərc olunmuşdur. Hər iki məktubu olduğu kimi oxucularımıza təqdim edirik. ¹⁶

N.R. Ambarsumyanın məktubu

«Əziz bacım Xuraman. Sənin haqqında çox eşitmişəm, zəhmətkeş bir insan, halal əməkçi, mehriban bir ana olduğunu bilirəm. Zəhmətkeşlik və analıq mənim üçün müqəddəs sifətlərdir. Çünki qırx birinci ildə atam Əsgəranın Pircamal kəndində davaya gedəndə dörd körpə uşaq və ata nənəm bir anamın öhdəsində qalıb. Yadımdadır, anam səhər ala qaralıqdan evdən çıxır, bütün günü taxıl becərirdi ki, Vətənimiz və evimiz çörəksiz olmasın. Çörəyin necə müqəddəs nemət olduğunu sənə demək artıqdır, çünki özün respublikamızda ən yüksək taxıl məhsulu götürürsən. Analar ən çətin ayaqda kişiləri əvəz ediblər. Kişi papağı kimi ana örpəyi də müqəddəs sayılıb. Öz dərin kökündən ayrılmayanlar bu həqiqəti bilirlər.

Eşidəndə ki, Xuraman Abbasova çılğınlaşmış cavanların qabağını kəsib, başının örpəyini açaraq: «Dayanın!!!» - qışqırmış və cavanlar da ana örpəyini ayaqlamadan dayanmışlar, doğrusu gözlərim yaşardı.

* Məktublarda kursiv bizimkidir. – R.M.

Eşq olsun elə anaya və onun örpəyinə səcdə edən övladlara!.. – dedim.

Bacı, mən özüm atayam, iki oğlum var, bütün ailəlikcə o müqəddəs örpəyi öpürük.

Qarabağ məsələsini uydurub, dəliqanlı cavanları yoldan çıxaranlar millət dostları deyillər, düşmən dəyirmanına su tökənlərdir. Lap üçüncü sinifdə oxuyanda əzbərlədiyim bir rəvayəti ixtiyarsız xatırladım. Rəvayəti erməni xalqının böyük oğlu Hovanes Tumanyan yazıb. Onu yadımda qaldığı şəkildə danışmaq istəyirəm:

Bir çoban köpəyi də yanında dükanə girib bal istəyir. Dükandar: «baş üstə», - deyib bal çəkəndə yerə düşən bir damcı balın üstünə iri bir milçək qonur. Haradansa bir pişik atılıb milçəyi öldürür. Bunu gören it cumub pişiyi boğur. Dükənçi daş atıb köpəyi öldürür. Çoban: «vay, evin yıxılsın», - deyib dükənçini öldürür. Bazar camaatı dükənçinin qanını yerdə qoymayıb çobanı döyüb öldürür. Bunu eşidən çobanın kəndliləri bazara hücum çəkirlər. Bir damcı balın üstündə qırğın düşür.

Çox ibrətamiz rəvayətdir. Azərbaycan və erməni xalqlarının ağıllı, qeyrətli ziyalıları qırğının, düşmənçiliyin əleyhinə olublar. Öz yazılarında millətləri qardaşlığa çağırıblar, torpaq davası etməyiblər.

Torpaq «sənin, mənim» olmayıb, bizim olub. Sovet İttifaqının belə möhkəmləndiyi bir vaxtda Qarabağ məsələsini uyduranlara lap təəccüb edirəm. Biz iki millət dədə-babadan bu torpaqdan göyərmişik, bu torpaqdan kirvələşib, doğmalaşmışıq. İndi nəyimiz bölünməz, ortağ düşüb? Bu nə mənasız söhbətdir?

Kimə xeyri var? Biz min illərdir ki, baş-başa verib yaşamışıq, bizi ayıra bilməyiblər. Bundan sonra da dost-mehriban yaşamaq istəyirik. Mənim də oğlanlarımın pasportuna «Azərbaycan SSR» yazılıb. Oğlanlarım Azərbaycanda institut bitirib çörəyə çatıblar. Qoymarıq ki, bu çörəyə haram qatılsın.

Nə gizlədək, indi cavanlar var ki, heç öz doğma atasını da tanımaq istəmir. Təqsir onlara verilən tərbiyədədir. Biz tərbiyə işini gücləndirməliyik. Onlara millət birliyinin dərin köklərinin tarixini düz anlatmalıyıq. Bilməlidirlər ki, ulu babalarımızdan bu günədək yolumuz birlik yolu olub, ayrılıq yolu olmayıb. «Birlik dirilikdir», - deyiblər. Xaricdəki düşmənlərimizi qorxuya salan, yatmağa qoymayan da sovet xalqlarının Lenin birliyidir. Bu birliyə qəsd edənləri lənətləmək lazımdır.

Əziz bacım, mən bilirəm ki, heç bir ana qarışıqlıq, dava-dalaş istəmir. Qarabağın dağı da, aranı da bir-birinə doğmadır. Qoy sənin ağıllı nümunən bütün azərbaycanlı və erməni analarını ayağa qaldırsın. Onlar öz övladlarına, can-ciyərlərinə desinlər ki, Qarabağa nifaq və sabotaj toxumu səpənlərin felinə uymasınlar. Qarabağı qarabağlılar üçün – azərbaycanlılar, ermənilər və orada məskən tapmış qeyri millətlər üçün qorumaq lazımdır. Qarabağ hamımızın anasıdır. Anaya qəsd edən haramzadadır, bütün analar, atalar əl-ələ versin, Qarabağda əvvəlki dincliyi yaratsın.

Hörmətlə: N.Ambarsumyan»

Xuraman Abbasovanın məktubu

Bü günümüz və gələcəyimiz qarşısında məsuliyyət

Açıq məktub

«Kommunist» qəzetinin 10 mart tarixli nömrəsində əslən qarabağlı olan, hazırda Sumqayıtda yaşayıb-ışləyən kommunist Nikolay Rubenoviç Ambarsumyanın Ağdam rayonundakı Lenin adına kolxozun sədri, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı X.Abbasovaya ünvanladığı «Açıq məktub»unu vermişdik. Dünən X.Abbasova yoldaşın cavab məktubunu almışdıq. Həmin məktubu da müəllifin razılığı ilə dərc edirik.

«Hörmətli Nikolay Rubenoviç, sizin çox səmimi məktubunuzu həyəcansız oxuya bilmədim. Atalar yaxşı deyiblər ki, ürək yanmasa göz yaşarmaz. Sizin də məktubunuzda əsl insan, əsl ata, vətəndaş ürəyinin yangısı vardır. Mən oxuduqca düşünürdüm ki, kaş hamı həqiqəti belə dərk edərdi. Çünki xüsusən indi sözün düzünü deməyə də, eşitməyə də ehtiyac var.

Ən böyük həqiqət sizin yazdığınız kimi, iki qonşu xalqın doğmalığa çevrilmiş dostluğudur. Bu dostluğun bünövrəsində min-min illər durur. Belə bir dostluğu qorumaq hər bir vicdanlı azərbaycanlı və erməni üçün şərəf, qeyrət məsələsidir. Biz şərəfimizi, qeyrətimizi qorumalıyıq.

Siz də, mən də elə yaşdayıq ki, dünyanın isti-soyuğunu görmüşük, ağı qaradan, düzü əyridən ayıra bilirik. Cavanlarınsa belə təcrübəsi yoxdur, onlar hələ bundan sonra kamilləşib formalaşacaqlar. Onları məhəbbətin hökmü ilə tərbiyə etmək valideynlik, ağsaqqal və ağbirçək borcudur. Tarix göstərmişdir ki, adamları nifaq, qərəz, qisasçılıq ruhunda tərbiyə etmək olmaz. Belə tərbiyə ağır nəticələr verə bilər. Bunu qabaqcıl ziyalılarımız çox yaxşı duymuş və təlqin etmişlər. Sizin söylədiyiniz «Bir damcı bal» rəvayəti

olduqca müdrük bir xəbərdarlıqdır. *Biz körpəlikdən uşağa «odla oynama» - deyirik. İndi ən dəhşətli od olan Milli ədavəti qızıqdırmağa necə yol vermək olar? Olmaz!*

Bəli, mən çılgınlaşmış cavanları bu ana örpəyi ilə saxlamışam. Siz mənə də, ana örpəyinə baş əyən cavanlara da eşq olsun, deyirsiniz. Axı ana örpəyi azərbaycanlılarda və ermənilərdə müqəddəs sayılıb. *Mən Sumqayıt hadisəsini eşidəndə sarsıldım və bunu düşündüm ki, «ay analar, nə üçün bu özbaşnalığa yol vermisiniz? Niyə özbaşnalıq edənlərin yolunu kəsməmisiniz?..» Biz valideynlər ayıq-sayıq olmalıyıq. Uşağı bəsləyib-böyütmək azdır, onu qorumağı da bacarmaq lazımdır.*

Haqlı yazırsınız ki, Qarabağ məsələsini iki xalqın birliyini sevməyənlər uydurublar. Mən gözümü açandan Qarabağın aranı da, dağı da bir dost-sirdaş kimi görmüşəm. Bir kolxoz sədri kimi Əskəranın, Martuninin, Şuşanın, Mardakertin neçə-neçə təsərrüfatı ilə əlaqə saxlayıram. Yay-qış bir-birimizə əl tuturuq, heç mümkündürmü Qarabağın aranı dağından ayırasan? Əlbəttə, mənasız söhbətdir. *Amma məsələ çox ustalıqla şişirdilib.* Stepanakertdəki, Sumqayıtdakı çaxnaşmalar buna sübutdur. Siz «düşmən dəyirmanına su tökmək» ifadəsini yerində işlətmisiniz. İki qardaş xalq arasında nifaq toxumu səpməkdən böyük düşmənçilik nə ola bilər? Biz həmişə Lenin xalqlar dostluğu ilə, millətlər birliyi ilə fəxr etmişik. *Xalqlar dostluğu quruluşumuzun güc-qüdrətidir.* Ona görə də bu *Qarabağ məsələsini uydurub ortalığa atanlar təkcə iki xalqın mənafeyinə deyil, ölkəmizdəki xalqlar birliyinə qəsd ediblər.* Bir kommunist kimi biz bütün qüvvəmizi sərf etməliyik ki,

düşmənlərin arzu-kamı öz ürəyində qövr eləsin. Biz Lenin xalqlar dostluğunu göz bəbəyi kimi qorumalıyıq.

Qarabağ xalqlar dostluğuna həmişə ən gözəl nümunə olub. Cəfər Cabbarlı öz məşhur pyesində Tuğ kəndini təsvir edir, erməni azərbaycanlıdan fərqləndirmir. Birlik, oxşarlıq, doğmalıq kimi keyfiyyətləri bizim xalqımız halal çörəklə, musiqi ilə, bölünməz adət-ənənələrlə qazanmışlar. Qarabağ bir dostluq nümunəsi kimi yaşmalıdır. Qarabağ, siz dediyiniz kimi, azərbaycanlıların, ermənilərin və orada yaşayan başqa millətlərin vətənidir.

Qarabağın taleyi hamını bərk-bərk düşündürür, həyəcanlandırır. Onu çilgün ehtiraslara qurban vermək olmaz. İlk növbədə biz qarabağlılar əl-ələ, səs-səsə verib Qarabağı qorumalıyıq. *Mən inanıram ki, bütün sadə, namuslu əmək adamları – Qarabağ torpağının əsl sahibləri belə düşünürlər.* Heç şübhə yoxdur ki, xalqımızın tarixi dostluğu bu çətin imtahandan daha da bərkimiş halda çıxacaqdır.

M.S.Qorbaçov yoldaş Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR xalqlarına, zəhmətkeşlərinə müraciətində gözəl demişdir ki, biz hamımız sovet vətəndaşlarıyıq, bizim tariximiz ümumdür, qələbələrımız ümumdür, çətinliklərimiz də, dərdlərimiz və itkilərimiz də ümumi olub. Bizim aramızda nə sərhəd, nə də ürəklərimizi bir-birindən ayıran səbəblər var.

İndi böyüklü-kiçikli hamımızın borcu ağılla, kamalla hərəkət etmək, xalqlar birliyini düşmən fitnələrinə qarşı alınmaz qalaya çevirməkdir.

Qoy Qarabağdan yenə də çal-çağır, gülüş sədası və mahnılar eşidilsin, hər evdə toy-bayram olsun. Ata-ana üçün bundan əziz arzu yoxdur.

Hörmətlə: Xuraman Abbasova»

Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında, xüsusilə də Əsgəran yaxınlığında baş verən hadisələrə respublika və mərkəzi hakimiyyət göz yuma, reaksiya verməyə bilməzdi. Fevralın 23-də vilayət partiya komitəsi bürosunun geniş iclasında və plenumunun işində Moskvanın, mərkəzi hakimiyyətin səlahiyyətli nümayəndələri Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizədlər: Sov. İKP MK katibi G.P.Razumovski və SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyəti sədrinin birinci müavini R.N.Demiçev, Sov. İKP MK partiya təşkilat işi şöbəsi müdirinin müavinləri V.A.Mixaylov və Q.P.Xarçenko, Sov. İKP MK-nın bölmə müdiri V.A.Kondratyev, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi K.M.Bağirov və digərləri iştirak etmişlər ki, bu fakt öz-özlüyündə yaranmış vəziyyətin yüksək dərəcədə gərginləşdiyinə dəlalət edirdi. Plenum B.S.Gevorkovu vilayət partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsindən azad edir, onun yerinə bundan əvvəl vilayət icraiyyə komitəsi sədrinin birinci müavini, DQMV Aqrosənaye Komitəsinin sədri vəzifələrində işləyən N.A.Poqosyanı seçir.

Elə düşünmək olardı ki, mərkəzin bu addımı, yəni Gevorkovun Poqosyanla əvəz olunması ölkədə separatçılıq hərəkatlarının Moskva tərəfindən pisləndiyinə, dəstəklənmədiyinə dəlalət edir. Əslində isə belə deyildi. Poqosyanın qatı millətçi olduğu erməni millətçi-separatçılıq hərəkatı ilə bilavasitə əlaqəli olduğu sonradan hamımız üçün aydınlaşdı.

Respublika və İttifaq Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşlarının Poqosyanın bəd əməllərindən bixəbər olduğunu güman etmək ən azı sadələvhlik olardı.

Fevralın 24-də Azərbaycan partiya fəallarının yığıncağı olmuşdur. Həmin gün Yerevanda Ermənistan partiya fəallarının da yığıncağı keçirilmişdir.

Çox təəcüblüdür ki, maraqları daban-dabana zidd olan iki müttəfiq respublikada paralel keçirilmiş hər iki yığıncağın iştirakçıları «Dağlıq Qarabağ hadisələrinə Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi tərəfindən verilmiş qiyməti bütünlüklə və tamamilə bəyənmiş» (Bakı) və «onu rəhbər tutmaq və dönmədən icra etmək üçün qəbul etmişdir» (Yerevan)?!

Din dövlətdən ayırdırımı?

Məlumdur ki, Sovet İttifaqında din dövlətdən ayrı idi. Onun partiya və dövlət işlərinə qarışmaq, siyasətə müdaxilə etmək hüququ yox idi, qanunla qadağan olunmuşdu. O da bəllidir ki, bütün dinlər, bir qayda olaraq, insanları, xalqları, millətləri sülhə, dostluğa, əməkdaşlığa, mehribançılığa dəvət edir, onları ədavətdən, qarşıdurmadan, qırğından, münaqişələr yaratmaqdan çəkinməyə çağırır.

Lakin görünür ki, ermənilərin dini də burada, elə özləri kimi, istisna təşkil edir, 1988-ci il fevral ayının 25-də, yəni Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi tərəfindən zahirən də olsa mənfi, yolverilməz, xalqlar və millətlərarası münasibətlərə ziyan vuran hal kimi qiymətləndirilməsindən vur-tut 2-cə gün sonra, rəsmi Yerevan tərəfindən isə MK-nın bu qərarı «əldə rəhbər tutmaq və dönmədən icra etmək üçün» qəbul edildiyinin ertəsi günü Erməni Qriqorian kilsəsinin katalikosu İkinci Vazgenin Ermənistan dövlət televiziyası ilə çıxışı kilsənin dövlət işlərinə birbaşa müdaxilə etdiyini, xalqlar arasında ədavəti qızıqdırmağa çalışdığını açıq-aydın göstərir. Həmin çıxışında Katalikos II Vazgen erməni xalqına müraciət edərək demişdir: «Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsini mən tamamilə qanuni, Konst-

itusiyaya uyğun və təbii hesab edirəm. Bü günlər mən bizim xaricdəki kilsə təşkilatlarından çoxlu məktub alıram. Onlar mənə zəng vururlar ki, Sovet hökumətinə müraciət edim və xahiş edim ki, Dağlıq Qarabağ məsələsini Sovet İttifaqının Konstitusiyasına və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin qərarına əsasən ədalətlə həll etsin. Mən bu bəyanatları da işə qoşmuşam və bizim hörmətli Mixail Qorbaçovateleqram vurub xahiş etmişəm ki, DQMV məsələsinin erməni əhalisinin xeyrinə həll olunmasına kömək etsin. Mən sizi əmin edirəm ki, DQMV məsələsi SSRİ-də millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququna əsasən həll olunacaqdır».

Bir fikir verin, Katalikosun çıxışında Sovet İttifaqının Konstitusiyası ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin 1988-ci il 20 fevral tarixli qərarı «və» bağlayıcısı vasitəsilə birləşdirilib. Məlumdur ki, «və» bağlayıcısı cümlədə həmcins üzvləri, eyni səviyyədən olan məfhumları birləşdirir. Belə çıxır ki, bir tərəfdən SSRİ Konstitusiyası, digər tərəfdən isə Vilayət Sovetinin qəbul etdiyi qərar həmcins məfhumlardır. Bir tərəfdən ittifaqın, nəhəng bir dövlətin əsas qanunu, digər tərəfdən isə kiçik bir vilayətdə qəbul olunmuş qeyri-qanuni, antikonstitusion bir qərar!

Bəs ölkənin əsas qanunu ilə vilayətdə qəbul olunmuş qeyri-qanuni qərar arasında ermənilərin baş keşişi üçün ümumi, oxşar, onları birləşdirmək, həmcins etmək imkanını yaradan cəhət nədir? Erməni katalikosunun çıxışından gətirdiyimiz sitatın son cümləsində bu «ümumi cəhət» səsləndirilib: «SSRİ-də millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ»!?

Əlbəttə, bu «oxşarlıq», bu «ümumi cəhət» istəyi həqiqət yerinə təqdim etməkdən savayı başqa bir şey

deyildir və bunu formal məntiq elmindən hətta cüzi məlumatı olan hər bir kəs yaxşı bilir.

Erməni katalikosu II Vazgenin formal məntiq elmindən xəbərsiz olduğunu güman etməyə əsas yoxdur. Lakin onun çıxışını dinləyən yüz minlərlə ermənilərin böyük əksəriyyətinin bu elmdən uzaq olduğu şübhəsizdir və bu vəziyyətdən katalikos çox məharətlə istifadə edərək öz məqsədinə nail olmağa – dinləyicilərini, erməni xalqını Dağlıq Qarabağın Ermənistanına verilməsi üçün guya hüquqi bazanın olduğunu inandırmağa çalışır ki, Qarabağ uğrunda ümummilliy erməni hərəkatı daha geniş vüsət alsın.

Bir qədər irəli qaçaraq, bütün ermənilərin katalikosu II Vazgenin Azərbaycanda yaşayan ermənilərin «qayğısına» necə qaldığını açıqlayan bir faktı da oxuculara xatırlatmaq yerinə düşər. 1989-cu ilin sonlarında Bakı erməniləri II Vazgenə müraciət edərək Azərbaycan respublikasının paytaxtında yaşayan 400 min nəfərdən artıq erməninin taleyinə biganə qalmaq, onların təhlükəsizliyi naminə, gələcək əmin-amanlığı naminə, uydurma Qarabağ məsələsinin gündəmdən çıxarılması üçün öz imkanlarından istifadə etməyi xahiş etmişdilər.

Katalikosun öz soydaşlarına və din qardaşlarına cavabı Bakı erməniləri tərəfindən qaldırılmış problemə erməni kilsəsinin münasibətini tam çılpalığı ilə göstərir: «Biz Qarabağ (torpağı! – R.M.) naminə Azərbaycanda yaşayan bütün erməniləri qurban verməyə hazırıq!» Belə çıxır ki, hətta Qarabağda yaşayan ermənilərin özlərini də! Yəni dava torpaq davasından başqa bir şey deyildir!

Səbr kasasına son damla

«Fevralın 26-sı. Günorta çağı. Bu dəqiqələrdə Azərbaycanın yüz minlərlə sakininin diqqəti televizorların mavi ekranlarına cəlb olunmuşdu. Sov. İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçov Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə, xalqlarına müraciət edirdi. Adamlar müraciətin hər bir kəlməsinə ürək çırpıntısı ilə qulaq asırdılar...»

Bu sözlər Azərinformun «Kommunist» qəzetinin 1988-ci il 27 fevral tarixli nömrəsində «Dostluğumuzu qoruyacağıq» başlığı altında dərc olunmuş məlumatından götürülüb. M.Qorbaçovun müraciətinin mətni də qəzetin həmin nömrəsində dərc olunmuşdu. Mətni olduğu kimi oxucuya təqdim edirik.

Sov. İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə, xalqlarına müraciəti

Əziz yoldaşlar!

Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında hadisələrlə əlaqədar olaraq sizə müraciət edirəm.

Bu muxtar vilayətin Azərbaycan SSR-in tərkibindən Ermənistan SSR-in tərkibinə keçməsi məsələsi qaldırılmışdır. Məsələ elə kəskin və dramatik vəziyyətə çatdırılmışdır ki, bu, gərginliyə və hətta qanundan-kənar hərəkətlərə gətirib çıxarmışdır.

Açıqını deyim ki, Sov. İKP MK hadisələrin bu cür inkişafından narahatdır, çünki bu, ən ciddi nəticələr verə bilər.

Biz müxtəlif ideyaların və təkliflərin açıq müzakirəsindən boyun qaçırmağın tərəfdarı deyilik. Lakin bunu təmkinlə, demokratik proses və qanunçuluq çərçivəsində, xalqımızın beynəlmiləl sıx

birliyinə zərrə qədər də xələl gəlməsinə yol vermədən etmək lazımdır. Xalqın taleyi ilə bağlı çox ciddi məsələləri qeyri-şüuri hisslərin və emosiyaların ixtiyarına buraxmaq olmaz.

Öz qayğılarını təkcə yerli şərait baxımından yox, həm də ölkədə genişlənən inqilabi yeniləşmə proseslərini nəzərə almaqla qiymətləndirmək çox vacibdir.

Bəli, həyatımızda həll edilməmiş problemlər vardır. Lakin xalqlar arasında ədavətin və bir-birinə etimadsızlığın qızıqdırılması bu problemlərin həllinə ancaq mane ola bilər. Bu, bizim sosialist prinsiplərimizə və mənəviyyatımıza, sovet adamlarının dostluq və qardaşlıq ənənələrinə daban-dabana zidd olardı.

Biz çoxmillətli ölkədə yaşayırıq, üstəlik bütün respublikalarımız, bir çox vilayətlərimiz, hətta şəhər və qəsəbələrımız çoxmillətlidir. Lenin Milli siyasətinin mənası da ondadır ki, hər bir adam, hər bir millət sərbəst inkişaf edə bilsin, hər bir xalq ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində, ana dilinə və mədəniyyətə, adətlərə və etiqada öz tələbatını ödəyə bilsin. Sosialist beynəlmilətçiliyi bizim çox böyük qüvvət mənbəyimizdir. Bizim yolumuz xalqların əsl qardaşlıq və birliyi yoludur.

Böyük erməni şairi Yeqişe Çarents Sovet Azərbaycanına müraciətlə çox gözəl demişdir. «Hədsiz iztirablarda keçmiş ötən günlər naminə, qələbələr sayəsində bizə nəsib olmuş həyat naminə, mehriban ittifaq naminə, quruculuq naminə qardaş xalqa salam göndəririk».

Azərbaycan xalqının böyük oğlu Səməd Vurğunun sözləri bu fikirlə görün necə həmahəng səsleşir: «Biz təkcə od-ocaq qonşusu deyilik, ürək dostuyuq.

Xalqlarımız ta qədimlərdən bir ocağın oduna isinmiş, son tikələrini yarı bölmüşlər».

Heç bir ana razı olmaz ki, onun övladları sosializmin həqiqətən böyük nailiyyəti olan möhkəm dostluq, bərabərlik, qarşılıqlı yardım telləri ilə bağlanmaq əvəzinə milli ədavət təhlükəsinə məruz qalsın.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yığılıb qalan nöqsanlar və çətinliklər az deyildir. Vilayətin yeni rəhbərliyi vəziyyəti düzəltmək üçün təcili tədbirlər görməlidir. Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi bu barədə dəqiq tövsiyələr vermişdir və onların yerinə yetirilməsinə bilavasitə göz qoyacaqdır.

İndi ən başlıcası yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılmasına, Azərbaycanda və Ermənistanda yığılıb qalmış konkret iqtisadi, sosial, ekoloji və digər problemlərin bütün ölkəmizdə həyata keçirilən yenidənqurma və yeniləşdirmə siyasi ruhunda həll edilməsinə səy göstərməkdir.

Azərbaycan və erməni xalqları arasında Sovet hakimiyyəti illəri ərzində təşəkkül tapmış dostluq ənənələrinin qədrini bilmək və onları hər vasitə ilə möhkəmləndirmək lazımdır. Yalnız bu yol SSRİ-nin bütün xalqlarının əsl mənafeyinə uyğundur.

Siz bilirsiniz ki, partiyamızın Mərkəzi Komitəsinin bir plenumunu xüsusi olaraq milli münasibətlərin inkişafına həsr etmək niyyəti vardır. Bu ən vacib ictimai sahənin bir çox məsələləri müzakirə edilməli və Lenin Milli siyasətinin nailiyyətləri əsasında sosial-iqtisadi, mədəni və digər problemlərin konkret həlli yolları müəyyənləşdirilməlidir.

Biz hamımız sovet vətəndaşlarıyıq. Bizim tariximiz ümumdür, qələbələrimiz ümumdür, böyük çətinliklər, dərdlər və itkilər yolu keçmişik. Biz böyük

yenidənqurma işi ilə məşğuluq, sosializmin müqəddəratı, vətənimizin, hər birimizin müqəddəratı onun müvəffəqiyyətindən asılıdır.

Yoldaşlar, mən sizə, sizin şüurunuzə və məsuliyyətinizə, sizin kamalınıza müraciət edirəm. Gəlin bu sınaqdan da öz sovet beynəlmiləçiliyimizi, belə bir yenilməz inamımızı qoruyub saxlayaq ki, ancaq bütün xalqlarımızın mehriban ailəsində biz cəmiyyətimizin tərəqqisini, onun bütün vətəndaşlarının xoş güzəranını təmin edə bilərik.

Mən sizi vətəndaş yetkinliyi və təmkinliyi göstərməyə, normal həyata və işə qayıtmağa, ictimai asayışı gözləməyə çağırıram.

Ağıl və kamalla hərəkət etmək məqamıdır.

M.Qorbaçov»

Zahirən düzgün, cəlbədicə, gözəl, həqiqətə bənzər, mahiyyət baxımından əhali üçün arzu olunan, lakin yaranmış vəziyyətin məntiqinə o qədər də dəxli olmayan bər-bəzəkli sözləri kənara qoysaq, Qorbaçovun müraciəti tərəfləri yalnız zahirən təmkinli olmağa dəvət edirdi. Əslində isə müraciət hər iki tərəfin əsəblərini daha da gərginləşdirməyə xidmət edirdi.

Doğrudandan da, müraciəti diqqətlə dinləyən hər bir sıravı azərbaycanlı ən əvvəl təxminən belə qənaətə gəlirdi ki, allaha şükür, Qorbaçov Qarabağı ermənilərə vermədi, bizə də bu lazımdır. Digər tərəfdən, müraciəti diqqətlə dinləyən hər bir sıravı erməni isə təəssüflənirdi ki, Qorbaçov Qarabağı azərbaycanlılardan alıb onlara vermədi.

Lakin müraciətin mətnini bir balaca dərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, Qorbaçov «yox» da demədi. Demədi ki, SSRİ-də müttəfiq respublikanın

razılığı olmadan onun ərazisi, sərhədləri dəyişdirilə bilməz. Əksinə, Baş katib öz mahnısını oxuyur: «Biz müxtəlif ideyaların və təkliflərin açıq müzakirəsindən boyun qaçırmağın tərəfdarı deyilik».

Məsələnin bu cür qoyuluşu, əlbəttə, erməni tərəfin ümid və fəallığını artırır, azərbaycan tərəfin isə narahatlığına səbəb olurdu və nəticə etibarilə heç də hamını «ağıl və kamalla hərəkət etməyə» yox, bunun tam əksinə hərəkət etməyə, millətlərarası ədavətləri qızıdırmağa sövq edirdi...

Qorbaçova kömək və ya siyasi bəhanə

Belə də oldu.

Müraciətdən bir gün əvvəl, fevralın 25-də Qorbaçov Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilliy erməni hərəkətinin ideya rəhbərlərini, türk dünyasının qatı düşmənlərini – Zori Balayanı və Silva Kaputikyanı Kremldə qəbul etdi. Qəbulda Baş katibin milli məsələlər üzrə məsləhətçisi Georgi Şahnazarov da iştirak edirdi. Şahnazarov özü də Dağlıq Qarabağdan çıxmış erməni idi və təbii ki, bu faktın özü də Azərbaycanda, yumşaq gesək, müsbət qarşılana bilməzdi, problemin həllində Qorbaçovun obyektiv olacağına şübhələri daha da artırırdı.

Qorbaçovun problemə münasibəti erməni emissarlarını da qane etmir. Belə ki, baş katib, bir yandan, erməni xalqının dərdinə şərik çıxdığını, digər tərəfdən isə, Qarabağı hələlik onlara verə bilmədiyini söyləyir. O deyir ki, azərbaycanlıların təzyiqini çətinliklə saxlamaq olur. Ən əsası isə odur ki, ölkədə milli zəmində qarşıdurmaların mümkün olduğu onlarla bölgələr var. Yaxşı ki, həmin

bölgələrdə dövlətə təzyiqlə göstərmək üçün hələlilik güc metodlarından istifadə etməzlər. Qarabağı sizə versək, onlar da hərəkətə gələrlər. Bu isə çox qorxuludur. Gedin, tətilləri dayandırın. Deyin ki, bu yaxınlarda milli məsələlərə həsr olunmuş konfrans keçiriləcək, orada qərar qəbul olunacaqdır.

Baş katib ermənilərin iyirmiyədək konkret şikayətlərini qələmə aldı və sonralar Vilayətin ehtiyaclarını təmin etmək üçün 400 milyon rubl pul ayırdı (o dövr üçün bu, çox böyük məbləğ idi).

Emissarlar ertəsi gün fevralın 26-da Yerevanda – Z.Balayan mitinqdə, S.Kaputikyan isə televiziya ilə çıxış edir, Qorbaçovun məsələyə müsbət münasibət göstərdiyini bildirirlər. S. Kaputikyan Ermənistanın dövlət televiziyası ilə çıxışında bütün erməni əhalisinə, gənclərə müraciət edərək dedi ki, Qarabağ tarixən ermənilərin olub. Bizim əsas məqsədimiz təkcə hər iki torpağı birləşdirmək deyil, əsas məqsəd tarixən bizə vurulan yaranı sağaltmaqdır. Xalqımız böyük faciələrə düşər olub, lakin xalqımız müdrik xalqdır. Biz öz müdrikliyimizi M.Qorbaçova köməklikdə göstərməliyik. Çünki yenidənqurmanın, demokratiyanın düşmənləri çoxdur, onlar bir cəbhədən çıxış edib, bizim planları poza bilərlər. Buna görə də hər bir yolla ona kömək etməli və tarixi torpaqlarımızı qaytarmalıyıq».

Göründüyü kimi, Ermənistan uydurma Dağlıq Qarabağ probleminin həllində SSRİ-nin rəhbərliyinə, məhz M.Qorbaçova arxalanırdı. Baş katibin müraciətindən 9 ay sonra 1988-ci il noyabrın 25-də «Liberasyon» qəzeti yazırdı: «Hələ 1987-ci ilin yayında ermənilər Dağlıq Qarabağın alınması haqqında məsələ qaldıranda belə başa düşmək olardı ki, M.Qorbaçov və

onun ətrafında olanlar bu tələbi müdafiə edirlər. Bu hərəkət gündən-günə genişləniirdi. Moskva isə susurdu. 1988-ci il fevralın 26-da Qorbaçov müraciətlə çıxış edəndə onun fikri təxminən belə oldu: «Mən hər şeyi başa düşdüm, ancaq bir az gözləyin». İki gün sonra Sumqayıt hadisələri baş verdi».

Üçüncü fəsil

SUMQAYIT HADİSƏLƏRİ DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMİ KONTEKSTİNDƏ

Ağıl və emosiya üz-üzə gəlir

Beləliklə, Qorbaçovun müraciəti mahiyyət etibarı ilə erməniləri və azərbaycanlıları qarşı-qarşıya qoysa da zahirən tərəfləri sakitliyə, səbrli olmağa, emosiyaya uymamağa, ağılla hərəkət etməyə çağırırdı. Gərginliyin zəifləməsi ehtimalı yaranmışdı. Bu vəziyyət erməni millətçilərini və onların havadarlarını heç bir vəchlə qane etmirdi. Onlar məsələnin siyasi yolla öz istədikləri kimi həll edilməyəcəyindən, ehtirasların sönə biləcəyindən ehtiyat edərək növbəti, daha riyakar və daha dəhşətli bir hiyləyə əl atmaq, Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə daha güclü təkan vermək üçün siyasi bəhanə əldə etmək qərarına gəldilər.

...Stepanakertdə və Yerevanda Qarabağ uğrunda mitinqlərin, təillərin səngiməsi, dayanması qorxusu yaranmışdı. Buna yol vermək nə ermənilərin, nə də Qorbaçovun və onun havadarlarının maraqlarına uyğun gəlmirdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların müştəkkil şəkildə öz ata-baba yurdlarından zorla qovulması prosesi başlanmışdı. İlk qaçqınlar Bakıya, Sumqayıta gəlir, başlarına gətirilən fəlakətdən, zorakılıqdan şikayətlənir, cavab aksiyalarının həyata keçirilməsini tələb edir, nümayişlərə, yürüşlərə başlayırdılar. Onların aralarında ustalıqla maskalanmış, azərbaycan dilində səlis danışan saqqallı erməni emissarlarının olduğunu o vaxt Azərbaycan tərəfi bəlkə də heç ağılına belə gətirmirdi.

Rəsmi Bakı çaşqın vəziyyətə düşmüş, nə edəcəyini bilmir, Moskvadan göstəriş gözləyirdi. Moskva isə susurdu...

Rəsmi adının qabağında «inşaatçılar», «energetiklər», «metallurqlar», «kimyaçılar» şəhəri sözləri ilə ya-

naşı bir qayda olaraq, mütləq «dostluq şəhəri» deyimi işlədilər və dünyanın əksər ölkələrində, bütün qitələrdə bəlkə də məhz bu epiteti ilə daha çox tanınan, o vaxt hələ 40 yaşı belə tamam olmamış Sumqayıt şəhərində törədilmiş 1988-ci il faciəli fevral hadisələ-rindən artıq 22 il keçir.

Bu hadisələrin törədilməsinin əsl səbəbləri nə Sumqayıtla, nə də ki sumqayıtlılarla bağlı olmamış, şəhər sakinləri arasında hər hansı bir ictimai-siyasi, istehsal, mənzil-məişət və s. münasibətlərdən irəli gəlməmiş və sözsüz ki, onların milli-etnik və ya dini mənsubiyyətləri zəminində ədavətləri nəticəsində baş verməmişdir, çünki belə ədavətlər bu şəhərdə yerli-dibli olmamışdır. Bununla belə, hadisələrin zahirən antierməni xarakter daşdığı, zorakılıq hərəkətlərinin milliyyətçə erməni olan sakinlərə qarşı yönəldiyi nəinki gizlədilmirdi, əksinə, iğtişaşların başlandığı ilk anlarındaca açıq-aydın görünürdü.

Lakin hadisələrin sonrakı cərəyanı, Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin get-gedə kəskinləşməsi, Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinin geniş vüsət alması, nəhayət, müharibə və onun acı nəticələri bu görüntülərin aysberqin üzdəki hissəsi olduğunu aşkar etdi, Sumqayıt hadisələrinin Dağlıq Qarabağ problemi ilə Dağlıq Qarabağ probleminin isə SSRİ-nin dağıdılması planları və erməni millətçilərinin uzun illərdən bəri həyata keçirməyə can atdıqları «Böyük Ermənistan Dövləti» yaratmaq xülyası ilə birbaşa bağlı olduğunu üzə çıxardı.

Hadisələrdən sonrakı illər ərzində mütəmadi olaraq apardığımız müşahidələr göstərir ki, haqqında ilk dəfə «V zerkale pravdı» adlı məqalədə, sonralar da müxtəlif yazılarımızda dəfələrlə vurğuladığımız «tarixi

unutqanlıq» adlanan sosial bələdan xilas olmaq çox çətin işdir. Bundan ötrü gərgin, fasiləsiz və ardıcıl təbliğat işinin aparılması tələb olunur. Sumqayıtda törədilmiş hadisələr zamanı nə baş verdiyini, iğtişaşların hansı səbəbdən, hansı qüvvələr tərəfindən və nə məqsədlə törədildiyini respublika əhalisinin böyük əksəriyyəti bu gün artıq tamamilə unutmuşdur. Odur ki, hadisələrə müxtəlif münasibətlərdən danışmazdan əvvəl o uzaq fevral günlərində bu şəhərdə törədilmiş iğtişaşların nədən ibarət olduğunu oxucularımızın yadına salmaq, zənnimizcə, heç də artıq olmaz.

Sumqayıtda törədilmiş hadisələri araşdırmaq üçün SSRİ Prokurorluğunda 18/55461-88 №-li xüsusi cinayət işi açılmışdı. Bu işi aparan istintaq qrupu SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən ezamiyyə olunmuş hüquqşünaslardan, kriminalistlərdən, psixoloqlardan, səhiyyə işçilərindən ibarət idi.

Istintaq nəticəsində müəyyən edilmişdir: “1988-ci il fevralın 27-29-da Azərbaycan SSRİ-nin Sumqayıt şəhərində xuliqanlıq edən şəxslər tərəfindən iğtişaşlar törədilmişdir. Bu iğtişaşlar nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam (o cümlədən, 26 erməni. – R.M.) həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almış, 200-dək mənzil hücumu məruz qalmış və dağıdılmış, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektinə xəsarət yetirilmiş, 40-dan çox nəqliyyat vasitəsi sındırılmış, bir hissəsi yandırılmışdır. Dövlətə 7 milyon rubl (bugünkü qiymətlərlə təxminən 30 milyon dollardan artıq.- R.M.) həcmində maddi ziyan vurulmuşdur”. İstintaq materiallarında deyilir ki, 444 nəfər adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxla-

nılmış, bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına, bir nəfəri – Əhməd İman oğlu Əhmədov isə güllələnməyə məhkum olunmuşdur. ¹⁷ Məlumatı olmayan oxuculara bildirək ki, hökm tez-tələsik yerinə yetirilmişdir.

Hadisələrlə bağlı saxlanılanlar arasında müxtəlif millətlərdən olan adamlar – azərbaycanlılar, ermənilər, ruslar, ləzgilər, talışlar, yəhudilər və başqaları olmuşar. Şəhərdə xuliqanlıq edənlər, iğtişaşları törədənlər, müxtəlif əqidəli insanlar – satın alınmış cinayətkarlar, terrorçular, tüfeylilər, narkomanlar, spirtli içki düşkünləri,.... 30 nəfər isə ümumiyyətlə heç bir yerdə işləməyənlər idi (Unutmayaq ki, o dövrdə SSRİ-də hamı işlə təmin olunurdu və işdən yayınma hallarına, bir qayda olaraq, yol verilmirdi).

Beləliklə, rəsmi olaraq elan olunmuş faktlar bunlardır və bu faktları şübhə altına almaq üçün heç bir digər faktlara söykənən əsas yoxdur.

Kütləvi iğtişaşların cərəyan etdiyi vaxtda və dərhal ondan sonrakı günlərdə hadisələrə münasibət baxımından şəhər sakinlərinin, hərbcilərin, respublika və eləcə də mərkəzi hakimiyyətin müxtəlif mövqelərdə olmaları diqqəti cəlb edir və iğtişaşların törədilməsinin əsl məqsədlərini müəyyən qədər açıqlamağa imkan verir.

* Вах: Уголовное дело № 18/55461-88, т.29, с.242.

Hadisələrə münasibət

1. Şəhər sakinlərinin münasibəti. Şəhər əhalisi, xüsusən də azərbaycanlılar hadisələrin tüğyan etdiyi müddət ərzində və sonra özlərini necə aparırdılar, milliyətcə erməni olan şəhər sakinlərinə onların münasibətləri necə olmuşdur?

Əvvəla, onu qeyd edək ki, fevralın 25-i, 26—sı və 27-si günləri kimliyi bəlli olmayan, gözləri qızmış gənclər, həddi-bülüğa çatmamış yeniyetmələr əllərində daş-kəsək, ağac və dəmir çubuqlar dəstə-dəstə, yüzlərlə Sumqayıtın mərkəzi küçələrində, meydanlarında sanki yerin altından peyda olur, insana yaraşmayan müxtəlif əcaib səslər çıxararaq, fit-fiştıriq çalaraq, qışqıra-qışqıra, əllərindəki çubuqları vahiməyaradıcı tərzdə yelləyə-yelləyə, daş-kəsəyi hara gəldi ata-ata, Qarabağla bağlı, Ermənistandan azərbaycanlıların təhqirə məruz qalaraq qovulmaları, işgəncələrə düşər olmaları barədə çığır-bağır, hay-haray sala-sala intiqama, qisas almağa, şəhərin erməni əhalisinə qarşı müvafiq zorakılıq aktları törətməyə səsləyən şüarlarla şəhərin mərkəzinə doğru küçələrin bütün enini tutaraq, əks iqtisamətdə heç bir hərəkətə imkan verməyən sıxlıqda böyük dəstələrlə irəliləyir, şəhər partiya və sovet rəhbərlərinin oturduqları binanın qarşısında, şəhərin mərkəzi meydanında toplaşır, mitinqlər keçirir, şəhər və respublika rəhbərliyini fəaliyyətsizlikdə, laqeydlikdə, Moskvanı, Kremli, Qorbaçovu, Mərkəzi Komitəni, onun siyasi bürosunu isə qəti tədbirlər görməməkdə, birtərəfli – ermənipərəst mövqe tutmaqda, azərbaycanlılara qarşı satqınlıqda günahlandırirdılar.

Bu mitinqlərə şəhər sakinləri, dinc əhali də axışıb gəlir, nə baş verdiyini, Qarabağda, Ermənistanda vəziyyətin necə olduğunu öyrənməyə, dərk etməyə çalışırdı. Çıxış edənlərin əksəriyyəti isə özlərini Ermənistan qovulmuş, ata-baba yurdlarından didərgin düşmüş adamlar kimi təqdim edir, ermənilər tərəfindən onların başına gətirilən müsibətlərdən danışır, burada, Azərbaycanda isə respublika rəhbərliyi tərəfindən onlara heç bir qayğı, kömək göstərilmədiyindən şikayətlənir, əhalini ermənilərə qarşı qisas qalxmağa səsləyirdilər. Sadə əmək adamları, şəhər sakinləri mitinqlərdə eşitdiklərindən dəhşətə gəlir, Qarabağda və Ermənistanda azərbaycanlı soydaşlarına qarşı zorakılıq aktlarına etiraz edir, bu haqsızlıqları törədənlərə qarşı nifrətləri güclənir, respublika və Moskva hakimiyyətinə qarşı narazılıq hisslərini artırır. Mitinqlərdə çıxış edən respublika partiya və hökumət nümayəndələri camaatı sakitliyə, təmkinli olmağa, ictimai asayişə riayət etməyə, emosiyalara uymamağa dəvət edir, məsələlərin qanuni yolla tezliklə və ədalətlə həll olunacağına inandırmağa çalışırdılar.

Mitinqlər sona çatanda əhali, şəhər sakinləri meydanı tərk edir, evlərinə çəkilib gedir, gördüklərini və eşitdiklərini təhlil etməyə, hadisələrin hansı məcrada davam edəcəyini başa düşməyə çalışırdı. Mitinqləri təşkil edən və həmin o kimliyi bəlli olmayan, gözləri qızmış, iri cüssəli gənclər, həddi-büluğa çatmamış yeniyetmələr isə peyda olduqları kimi də birdən-birə qeybə çəkilirdilər.

Ertəsi günü vəziyyət təkrar olunur, hərəkətlərin, mitinq və çıxışların miqyası genişlənir, emosiyalar daha da qızıdır, təhlükəli çağırışlar səslənirdi....

...Fevralın 27-də axşam saat 18 radələrində mitinq dağılından sonra “qara qüvvələr”, cinayətkar ünsürlər əvvəlki günlərdə olduğu kimi qeyb olmadılar. Onlar dəstə-dəstə şəhərin küçələrində, məhəllə və mikrorayonlarda ictimai asayişə pozmağa, dükən və köşklərin vitrinlərini qırmağa, tramvay, trolleybus və avtobusların şüşələrini şındırmağa, qarşılarına çıxan minik maşınlarını çevirməyə, onları yandıрмаğa, daha sonra ermənilərin yaşadıkları mənzillərə soxularaq ev əşyalarını sındırmağa, dağıtmağa, pəncərə və balkonlardan küçəyə tullamağa, adamları döyməyə, təhqir etməyə, qadınları lüt soyundurub zorlamağa, onları küçəyə çıxarıb ictimai təhqirə məruz qoymağa başladılar. Bir göz qırpımında normal insan təfəkkürünə sığışmayan dəhşətli vəziyyət yaranmışdı. Hadisələr törədilən evlərdə, qonşu binalarda və məhəllələrdə yaşayan insanlar, yol keçən, işə gedib-gələn şəhər sakinləri şok vəziyyətinə düşmüşdülər: Bu nədir, ilahi?! Yoxsa, dünyanın sonu çatıb, nədir?!

...Emosiyalar isə getdikcə qızıdır, qanunsuz hərəkətlərin qarşısını alan qüvvənin olmadığını görəndə azğınlaşmış cinayətkar ünsürlər daha ağır hadisələr törədərək insanları qətlə yetirməkdən belə çəkinmədilər. Fevralın 28-də şəhərdə qan töküldü.

Axşam saat 23.30 radələrində şəhərə ordu qüvvələri yeridildi. Ertəsi günü, fevralın 28-də səhər tezdən Sumqayıt şəhər radio şəbəkəsi ilə şəhərə ordu qüvvələrinin daxil edildiyi barədə, martın 1-də isə fevralın 29-u axşam saat 23-dən etibarən komendant saati təyin olunduğu barədə məlumat verildi.

Şəhərdə fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi ilə bağlı hərbi komendantın şəhər sakinlərinə ünvanlanmış müraciətində deyilirdi:

“Sumqayıt vətəndaşları!

Şəhərdə baş vermiş fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar olaraq fevralın 29-da yerli vaxtla saat 23-də komendant saati təyin olunur.

Bu məcburi tədbir sovet vətəndaşlarını insani sifətini itirmiş azğın xuliqanların zorakılığından və quldurluq hərəkətlərindən qorumaq üçün qəbul edilmişdir.

Partiya və sovet orqanları tərəfindən görülən tədbirlərə baxmayaraq şəhərdə vəziyyət daha da gərginləşir. Şəhərdə müəssisələrin iş rejimi pozulmuş, onlara böyük maddi zərər dəymiş, insan tələfatına yol verilmişdir.

Xuliqanlıq edən elementlər öz hərəkətləri ilə SSRİ xalqlarının vahid qardaşlığı kimi ən müqəddəs ünsiyyətini təhlükə altında qoymuşlar.

Intizamsızlığı aradan qaldırmaq, əhali üçün normal həyat şəraiti yaratmaq, şəhərin müəssisə və təşkilatlarının fasiləsiz işini təmin etmək məqsədilə bu gündən etibarən yerli saatla 20.00-dan 7.00-a kimi şəhərin küçələrində nümayiş etmək, qrup halında şəhərin küçələrinə çıxmaq, bütün nəqliyyat növlərindən istifadə etmək qadağan olunur.

Fəhlə və qulluqçuların iş yerlərinə və təşkilatlara daşınması müəssisə və təşkilatların öz nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçiriləcək.

Hər cür tamaşa xarakterli tədbirlərin keçirilməsi qadağan edilir.

Ticarət və məişət xidməti müəssisələrinin iş vaxtı yerli vaxtla saat 18.00-da qurtarır.

Xüsusi və ictimai nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti yerli vaxtla axşam saat 18.00-dan sonra, yalnız müəyyən olunmuş formada buraxılış vərəqələri ilə həyata keçirilir.

Bir daha sizə müraciət edib bildiririk ki, fövqəladə tədbirlərə anlaşıqlı tərzdə münasibət bəsləyəsınız. Tələb edirik ki, sakitliyi, əmin-amanlığı, səbrliliyi qoruyub saxlayasınız, ictimai asayişin normal vəziyyətə düşməsinə kömək edəsiniz.

Hüquq-mühafizə orqanlarına tapşırılır ki, müəyyən edilmiş rejim və qərarları pozanlara qarşı sovet qanunvericiliyinə müvafiq olaraq ən ciddi və ən kəskin tədbirlər görsünlər.

*Qarnizonun rəisi, general-leytenant
V. Krayev*

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, şəhərə ordu qüvvələrinin daxil edilməsi və komendant saatının tətbiq edilməsi hadisələri, iğtişaşları heç də birdən-birə, tezliklə dayandırmadı. İğtişaşlar martın 1-də də müəyyən qədər davam etdi.

Şəhərin erməni əhalisi onlara qarşı hücumları, zorakılıqları, törədilən qəddarlıqları görərək canlarını qurtarmaq üçün azərbaycanlı qonşularına, dostlarına, tanışlarına, iş yoldaşlarına pənah gətirməyə, sığınacaq axtarmağa başladılar. Faciəli vəziyyəti görən yüzlərlə azərbaycanlı özlərinin və ailə üzvlərinin həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq erməni ailələrini öz evlərində gizlətdilər, təhlükə sovuşanadək onlara havadar oldular, qayğı göstərdilər. Şəhər sakinlərinin, azərbaycanlıların hadisələrə münasibəti şəhərin milliyətcə erməni olan sakinlərinin 1988-ci ilin mart, aprel, may və iyun aylarında “Sosialist Sumqayıtı” və

“Kommunist Sumqaita” qəzetlərində dərc olunmuş məktublarında öz obyektiv əksini tapmışdır.

Şəhər qəzetlərinin o günlərdəki redaksiya poçtu qeyri-adidir. Məktubların əksəriyyətində xuliqanlıq edənlərin hərəkətləri, vəhşilikləri kəskin surətdə pislənir, təhlükə qarşısında qalan ailələrin köməyinə çatanlara minnətdarlıq bildirilir.

Biz burada haqqında danışılan qanlı hadisələrin canlı şahidi olsaq da, deyilənlərin yalnız bizim şəxsi müşahidələrimiz və şəxsi qənaətlərimiz olmadığını oxucuya əyani surətdə çatdırmaq üçün, o günlərdə baş vermiş hadisələrin xronikasını əks etdirən şəhər, respublika və ittifaq mətbuatında dərc olunmuş bir neçə faktı oxucularımıza çatdırmağı vacib bilirik.

Sumqayıt şəhər sakini Akopyanın və onun ailə üzvlərinin imzası ilə “Kommunist Sumqaita” qəzetinin redaksiyasına daxil olmuş və qəzetin 11 mart 1988-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş məktubda oxuyuruq: “Mən milliyyətçə erməniyəm. Mən və mənim ailəm bəzi araqarışdıran və şüursuz adamların günahı ucbatından Sumqayıtda başlanmış hərəmçiliklərlə əlaqədar olaraq çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdük. İlk kömək əlini bizə uzadanlar mənim azərbaycanlı qonşularım oldu. Bizim böyük ailəmizi onlar özlərinin dərəcəli mənzilində gizlədib saxladılar. Onlar öz ürəyinin hərəratini, qonaqpərvərliyi və ürək-dirək vermələri ilə bizi qızındırdılar”.

Azərbaycanlı Heydər Yadigarov və erməni Arto Ağacanyan 1952-ci ildə Sumqayıtda tanış olmuşlar. Onların taleləri cavan şəhərin tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır. 1964-cü ildə bağ sahələri paylananda onlar qonşu olmuşlar. “Kommunist Sumqaita” qəzetinin 1

mart 1988-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş məktubunda H.Yadigarov yazırdı: “Bizim bağ evlərimizin qapıları heç gecə vaxtları da örtülmürdü. Burada sülh, əmin-amanlıq və qonaqpərvərlik hökm sürürdü. Erməninin və azərbaycanlının dostluğu bütün sınaqlardan – fevral-mart və noyabr-dekabr sınaqlarından uğurla, ləyaqətlə çıxmışdır. Bu gün də onların böyük və möhkəm dostluğuna xələl gətirəcək heç bir maneə yoxdur”

Sumqayıtlı B.Oqayan “Mənə qardaşlarına kimi kömək etdilər” adlı məqaləsində (“Kommunist Sumqaita” qəzeti, 25 mart 1988-ci il) belə yazır: “Hamını eyni arşınla ölçmək çox böyük səhv olardı. Bir yaramazın tutduğu pis əmələ görə bütövlükdə xalq haqqında pis fikir yürütmək olarmı? Mən bunu ona görə deyirəm ki, bəziləri Sumqayıt hadisələrini ümumiləşdirməyə, açıq-açığına xuliqanlıq hərəkətlərini millətlərarası münasibətlərlə qarışdırmağa cəhd edirlər. Mən də nəticələr çıxardıram, lakin başqa cür, çünki o ağır gündə mənə, erməniyə kömək əlini uzadanlar, məni və ailəmi xuliqanlardan xilas edənlər məhz azərbaycanlılar oldular. Bizə böyük kömək göstərən Superfosfat zavodunun direktoru Nərçə Bəhmanoviç Ağayev olmuşdur”.

Armenum Mosesyan: “Bizim yanımızda etibarlı dostlar: iş yoldaşlarımız, mənim qonşularım var idi. Onlar məni bir dəqiqə də olsun təhlükədə tək qoymadılar.

Solmaz İbrahimova, Böyükağa Ağayev, Sultan Umudov, bir çox başqaları, bizim evdə yaşayanlar xuliqanlara əl-qol açmağa, hadisələr törətməyə imkan

vermədilər, bizi xilas etdilər” (Kommunist Sumqaita” qəzeti, 16 mart 1988-ci il).

Sumqayıt şəhər Stomatoloji Poliklinikasının protezçi həkimi N.Kapriyelov “Dostluq hər şeydən qiymətlidir” adlı məqaləsində (“Kommunist Sumqaita” qəzeti, 29 may 1988-ci il) yazırdı: ”Şərqdə belə bir hikmətli fikir var: Vətən ata-babaların qəbirləri olan torpaqdır. Mənim babalarım və ulu babalarım Azərbaycan torpağında uyuyurlar. Mən də bu torpaqda anadan olmuşam, böyüyüb boya-başa çatmışam, bu günədək burada yaşayıram və son mənzilim də burada olacaqdır. Mənim vətənim buradır. Ona görə də bu gün, “Dağlıq Qarabağ məsələsi” ətrafında şöhbətlərin səngimədiyi bir vaxtda, mən Azərbaycan torpağının oğlu kimi, erməni kimi, vətəndaş kimi susa bilmərəm. Mən erməniyəm. Görünür, ona görə də məhz mənə bəzən eşitdirilir ki, “Qarabağ hadisələrini siz ermənilər törətmişiniz”. Mən buna nə deyə bilərəm? Təkcə bir söz: bütöv bir xalqı bir ovuc ekstremistlərlə qarışdırmaq lazım deyil. Dağlıq Qarabağ ətrafında dedi-qodu yaradanlar, qarışıqlıq salanlar ekstremistdirlər, valideynlərin hansı millətə mənsub olduğundan asılı olmayaraq milli qürurlarını itirmiş insanlardır. Erməni xalqı üçün də Azərbaycan xalqı üçün olduğu kimi dostluq hər şeydən qiymətlidir və erməni xalqının Stepanakertdə vəziyyəti gərginləşdirənlərlə, sakitliyi pozanlarda heç bir ümumi marağı yoxdur.

Mənim qızım xəstələnəndə və ona qan köçürmək lazım olanda bizim köməyimizə azərbaycanlılar çatdılar və qızımızı xilas etdilər. İndi o, poliklinikada işləyir və azərbaycanlıları, ləzgiləri, rusları, erməniləri müalicə edir.... Bəs o qan olmasaydı? Deməli, beləcə də

biz hamımız hər gün, hər saat qan qardaşlarına çevrilirik”.

Ş. Avakyan da “Kommunist Sumqaita” qəzetinin redaksiyasına gələrək qəzet vasitəsilə öz qonşularına, dostlarına və onun ailəsinə dayaq olmuş, onlara kömək etmiş adamlara öz minnətdarlığını bildirməyi xahiş etmişdi. Şagen Ağalaroviç belə demişdir: “Mən Dağlıq Qarabağda anadan olmuşam. Hadrut rayonunda belə bir kənd var, Domı adlanır. İstər ermənilər üçün, istərsə də azərbaycanlılar üçün ağır, ac, çörəksiz müharibə illərini xatırlayıram. Qardaşlığın nə olduğunu məhz o vaxt dərk etmişəm. Atam bizə nə qədər çətin olduğunu bildiyi üçün cəbhədən göndərdiyi məktubda yazırdı: “Oğlum, get azərbaycanlıların kəndinə, orada mənə yaxşı tanıyırlar. De ki, sən Ağaların oğlusan, dostlarımız sənə kömək edəcəklər”. Mən də getdim. Mənə bir kisə arpa verdilər. Üstəlik başqa şeylər də və evimizə qədər aparıb çatdırdılar, çünki təhlükəli vaxt idi, mən isə özümlə böyük var-dövlət – yemək aparırdım, yolda əlimdən alan olardı.

1953-cü ildən Sumqayıtda yaşayıram. 1955-ci ildən Azərboru zavodunda odadavamlı kərpic ustası işləyirdim. Özüm hal-hazırda təqaüddəyəm, mənim peşəmi oğlum Qerkules davam etdirir. Digər oğlum Xaçatur “Sumqayıt Məişət Kimyası” zavodunda işləyir. Beləliklə, Sumqayıt mənim vətənimdir, uşaqlarım üçün isə çoxdan vətəndir.

İndi də belə hadisələr baş verdi. Bu barədə geniş danışmaq istəmirəm, çünki məsələ bunda deyil. Ancaq müharibə illərində olduğu kimi, ailəmizi bu faciəli günlərdə xilas edən yaxşı adamlar haqqında mütləq danışmalıyam. Mənim qonşularım əsasən azərbaycan-

lılardır. Onlar biləndə ki, xuliqanlar bizim məhəlləyə soxulublar, mənim ailəmi öz mənzillərində yerləşdirdilər, özləri isə bizim mənzilimizdə qaldılar. Bundan başqa, imkan yaranan kimi gedib mənim oğullarımı tapdılar və təhlükəsiz yerə apardılar” (“Kommunist Sumqaita” qəzeti, 11 mart 1988-ci il).

R. Andriyanın məktubunda deyilir: “Bizim başımıza bəla gəlmişdi, hamı üçün bir bəla. Heç bir günahı olmayan insanlar həlak oldular.... Lakin onları Dağlıq Qarabağ hadisələrini bəhanə edərək Sumqayıtda iğtişəşlər törədən xuliqanlar, banditlər öldürmüşlər. Cinyətəkarın milliyyəti olmur. Onda bəs biz nə üçün getməliyik, vətəndən hara gedək? Məhz vətənimizdən, çünki Sumqayıt mənim üçün doğmadır. Axı həm də o ağır günlərdə öz kömək əllərini mənə azərbaycanlı qonşularım uzatmışlar” (“Kommunist Sumqaita” qəzeti, 20 mart 1988-ci il).

N. Qasparyan isə öz məktubunda belə yazırdı: “Təmiz, vicdanlı və yüksək mənəviyyəti olan adamlar sayıələrə və təhriklərə uymadılar. Və belələri böyük əksəriyyət təşkil etdilər. Onların arasında mənim tanışlarım, qonşularım Kamal və Tamara Abdullayevlər, Malik Həsənov, Zöhrab Əliyev, Səmayə Hacıyeva, Zari Şəbilova, Şirin Səfərov, İmran Cəfərov və bir çox başqaları dərhal bizə köməyə gəldilər və xuliqanları geri oturdular. Mən və mənim ailəm bizi xilas edən bu mərd və cəsur adamlara qarşı dərin minnətdarlıq hissləri keçiririk.

Fevral hadisələrinin acı nəticələri bizim üçün ciddi xəbərdarlıq və bir dərs olmalıdır. Yalan və uydurmələrə inanmamalı, əksinə cərgələrimizi daha da sıxlaşdırmalı, əl-ələ verib əllərimizi daha möhkəm sıxmalıyıq

ki, heç bir araqarışdıran və ideya düşmənlərimiz əsrlər boyu azərbaycan və erməni xalqları arasında yaranmış qardaşlıq əlaqələrini poza bilməsinlər” (“Kommunist Sumqaita” qəzeti, 12 iyun 1988-ci il).

Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, N. Qasparyanın düşündüyü kimi olmadı, “fevral hadisələrinin acı nəticələri” millətçi və separatçı qüvvələr üçün “dərs” olmadı. Lakin bu barədə bir qədər sonra söhbət açarıq.

Hələlik isə, bir daha qeyd edək ki, şəhərin erməni sakinlərinin hadisələrdən dərhal sonra şəhər qəzetlərində dərc olunmuş məktublarından da görüldüyü kimi, hadisələrin, iğtişaşların törədildiyi günlərdə şəhərin milliyətçə azərbaycanlı olan sakinlərinin böyük əksəriyyəti hətta öz həyatlarını təhlükə qarşısında qoyaraq erməni qonşularına, iş yoldaşlarına, tanışlarına və hətta heç tanımadıqları ermənilərə qarşı da humanistlik etmiş, sözün əsl mənasında beynəlmilətçi olduqlarını bir daha göstərmişlər. Onlar heç nədən çəkinmədən, cəsarətlə erməni ailələrini təhlükədən xilas edir, öz evlərində, zavod və fabriklərdə, idarə, müəssisə və təşkilatlarda, mədəniyyət evlərində, pioner düşərgələrində, bağ evlərində və s. yerlərdə gizlədib qoruyur, onlara qayğı göstərirdilər.

Yüzlərlə azərbaycanlı və digər millətlərdən olan şəhər sakinləri öz təhlükəsizliyi barədə düşünmədən yalnız xuliqanlıq edən cinayətkar ünsürlərə, hadisələrə qatılmış avaralara, tüfeylilərə, sərxoşlara, narkomanlara hədsiz nifrət hissi keçirərək əsl vətəndaşlıq, qəhrəmanlıq nümayiş etdirirdilər.

O faciəli günlərdə Sumqayıt şəhərinin hərbi komendantı təyin olunmuş general-leytenant V.Krayev

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin orqanı olan və Moskvada nəşr edilərək dünyanın bütün ölkələrinə yayılan “Pravda” qəzetinin 21 mart 1988-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş müsahibəsində demişdir: “Şəhərin sakinləri bizə kömək etməsəydilər, onda həlak olanların sayı daha çox olardı. Belə ki, azərbaycanlı sürücü dərhal on nəfər ermənini idarə etdiyi avtobusa oturdub doğulduğu rayona, Şəkiyə, qohumlarının yanına aparmışdı. Digər bir azərbaycanlı ailə çoxmərtəbəli binaya soxulmaq istəyən bir qrup xuliqanın qarşısını kəsdi. Bir nəfər fəhlə erməni dostu ilə avtobusda gedirmiş. Qəflətən avtobusu saxladan bir dəstə adam erməninin onlara verilməsini tələb edir . Azərbaycanlı özü xəsarət alır, lakin dostunu xilas edir”.

Sumqayıtda törədilmiş hadisələri araşdıran xüsusi istintaq qrupuna rəhbərlik edən SSRİ prokurorluğunun Baş İstintaq idarəsinin rəis müavini V.Nenaşev və SSRİ Baş prokuroru yanında mühüm işlər üzrə müstəntiqi V. Qalkin SSRİ Ali Sovetinin orqanı olan və dünya ölkələrinə geniş yayılan “İzvestiya” qəzetinin 30 mart 1988-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş müsahibədə məlumat verərək demişlər: “Şəhər sakinləri ilə çoxsaylı söhbətlərimiz təsdiq edir ki, azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti bu hadisələri ürək ağrısı ilə qəbul edirlər. Şəhərdə baş vermiş hadisələr heç bir vəchlə iki xalqın münasibətlərini əks etdirmir. İstintaqın gedişatında öz dramatikliyi ilə diqqəti cəlb edən qeyri - adi və əsl beynəlmiləçilik nümunələrini göstərən onlarla epizodlar aşkar edilmişdir. Tam qətiyyətlə demək lazımdır ki, məhz azərbaycanlı ailələr erməniləri

mühafizə edərək bizi daha böyük fəlakətdən xilas etmişlər”.

Çoxsaylı misallardan biri kimi, bu faciəli günlərdə şəhər müəssisələrinin komsomol təşkilatlarının qorxu və yorulmaq bilmədən cəsarətlə iğtişaşların qarşısını necə aldıklarını göstərmək olar. Komsomol təşkilatlarının çoxunda təcili olaraq erməni millətindən olan adamları xilas etmək üçün xüsusi əməliyyat dəstələri təşkil edilmişdi.

“Kimya sənayesi” İstehsalat Birliyi Komsomol təşkilatında yaradılmış əməliyyat dəstəsinin hesabatlarından bir neçə misal göstərək:

“27 fevral. Yeniyetmələrin əllərindən iki lopatka sapı, bir tərəzi daşı və iki butulka aldım”.

“28 fevral. Saat 16 radələrində bir neçə xuliqanın əllərindən dəyənəkləri aldım”.

“29 fevral. Bizim əməliyyat dəstəmiz N.Nərimanov klubunun yanında qarışıqlıq salan gənclərdən ibarət iki dəstəni qovub dağıtmağa nail oldu. Çoxunun əlində olan daş-kəsəyi, butulkaları aldım...”

“29 fevral. 45-ci məhəllədən və 3-cü mikrorayondan iki ailəni təhlükəsiz yerə köçürdük...”

“29 fevral. Axşam 16-cı məhəllədə təhlükədə olan bir ailəni çıxardıq...”

“29 fevral. 45-ci məhəllədən xəbər gəldi ki, erməni ailəsinə təhlükə gözləyir. Biz dərhal ora getdik, həmin ailəni götürdük və öz mənzilimizdə yerləşdirdik...!”

“29 fevral. Axşam saat 21 radələrində biz 16-cı və 34-cü məhəllələrdə növbə çəkirdik. Tükürpərdici bir qışqırıq səsi eşitdik, səs gələn evi müəyyən etdik, dərhal yuxarıya qalxdıq. Əvvəl əlində balta silkələyən

cavan bir adam gördüm. Baltanı onun əlindən ala bildim. Yoldaşlarım əllərində dəyənək fırladan 4 nəfər xuliqanı tərksilah edə bildilər...”

“29 fevral. Bizim dəstə xuliqanların xüsusilə qəddarlıq etdikləri, mənzillərə soxulduqları 3-cü mikrorayona göndərilmişdi. Onlarla vuruşmaq müm-kün deyildi. Biz azğınlaşmış dəstənin bir hissəsini birtəhər dilə tutara dayandıra bildik və onları pis əməllərindən çəkəndirməyə cəhd etdik... Çoxları bizim tərəfimizə keçdilər və onların köməyi ilə bir neçə qadın və uşaqları təhlükəsiz yerə çıxara bildik...”

“Kimya sənayesi” İB Komsomol komitəsinin katibi E.Əhmədov, “Sintezkauçuk” zavodu Komsomol komitəsi katibinin müavini Ş.Əliyev, “Azərbaycan” zavodunun 1№-li Boruyayma sexinin komsomol təşkilatının katibi A.Tağıyev və bir çox başqaları şəhərin erməni əhalisini xilas etməkdə xüsusi fədakarlıq göstərmişlər.

“Kimya Sənayesi” İB-nin 2 №-li fəhlə yataqxanasının sakinlərinin təşəbbüsü ilə təcili olaraq könüllü drujinaçılar dəstəsi təşkil edildi. Könüllü drujinaçılar dəstəsinə ilk daxil olanlar arasında elektrik Tahir Hüseynov, aparatçı Adil Ümidov, kran maşinisti İlahəddin Məmmədov, çilingər Nórəddin Süleymanov, aparatçı Mirseyid Ağayev, rəngsazlar briqadasının briqadiri Xosrov Nəsirov və onlarla başqaları olmuşlar. Onlar tək-cə yataqxanada yox, eləcə də qonşuluqdakı 21-ci məhəllədə də növbətçilik edir, yaxınlıqda yerləşən erməni evlərini qoruyurdular. Gənclər xüsusilə öz qonaqlarına görə rahat idilər. Yataqxanada bu ərəfədə Yerevandan Sumqayıta ezamiyyətə gəlmiş ermənilər yerləşdiril-

mişdilər. Bu barədə xuliqanların məlumatı var idi və onlar yataqxananın qarşısında cəmləmişdilər. Ona görə də işdən yenicə qayıtmış yataqxana sakinlərinin hamısı bir nəfər kimi bir neçə dəqiqə ərzində foyedə toplaşdılar. Tərbiyəçi müəllim Asif Yusifov və komendant İlyas Musayev “çağırılmamış qonaqlara” çıxıb getməyi, yataqxana sakinlərinə mane olmamağı, onların sakit istirahət etmələrinə imkan vermələrinə tələb etdilər. Doğrudur, məsləhətlərə qulaq asaraq xuliqanların çıxıb gedəcəklərinə bəslənən ümidlər boşa çıxdı. Odur ki, hədə-qorxuya qarşı hədə-qorxu işlədildi. Elə ki, xuliqanlar layiqli cavab ala biləcəklərini hiss etdilər, geri çəkildilər, çıxıb getdilər” (Kommunist Sumqaita” qəzeti, 16 mart 1988-ci il).

“Xalq qəzeti” 1988-ci il 24 mart tarixli nömrəsində yazırdı: “Sumqayıtda, o faciəli günlərdə müxtəlif millətlərdən olan adamlar mərdlik, əsl beynəlmiləçilik göstərmişlər. Onlar xuliqanlıq edən üsürlərin cinayətkar əməllərinə uymamaq, azğınlaşmış kütləni geri oturtmaq üçün özlərində cəsarət və xüsusi hünər tapmışlar.

Xuliqanlar Sumqayıt Ali Texniki Məktəbinin binasına soxularaq dərsləri dayandırmışlar. Professor Həsən Sadıqov, professor Həqiqət Aslanov, dosent Mehdi Əliyev və institut tələbə həmkarlar təşkilatının sədri Tirmə Qurbanova banditlərə öyüd-nəsihət verməyə çalışmış, lakin onların sözlərinin təsiri olmamışdır. Belə olduqda H.Sadıqov irəli çıxaraq demişdir: “Əgər sizin problemlərinizi qan həll edirsə, onda məndən başlayın”. Müəllim təmkinliyi banditləri

karıxdırmış, digər müəllimlər və tələbələr professorla çiyin-çiyinə dayandıqda isə kütlə geri çəkilməmişdir”.

Sumqayıt şəhərindəki kolxoz bazarının fəhləsi qəzetə göndərdiyi məktubda yazırdı: “O, Sumqayıt üçün qəmli, kədərli fevral günlərində bizim bazara da xuliqanlar hücum çəkirdilər. İlk gözlənilməz, anlaşılmaz və həyəcanlı anlar keçən kimi bizim müdir A. Əhədov, necə deyərlər, bütün işçiləri və piştaxta arxasında duranları səfərbər etdi ki, xuliqanlara layiqli cavab verə bilək. Bütün erməni yoldaşlar etibarlı yerlərdə yerləşdirildilər və onların malı gizlədildi. Sonra hər şey sakitləşəndə biz onlara bazara gətirdikləri kartofu tez satmağa kömək etdik və mehribanlıqla onları evlərinə yola saldıq”. (“Kommunist Sumqaita” qəzeti, 27 mart 1988-ci il).

Beləliklə, xuliqanlıq edən yeniyetmələr və gəncələr hər yanda layiqli cavablarını alırdılar.

2. Hərbçilərin münasibəti. Yuxarıda deyil-diyi kimi, fevralın 27-də Sumqayıta ordu qüvvələri yeridildi, 29-da fəvqəladə vəziyyət tətbiq olundu və şəhəri faktik olaraq hərbçilər idarə etməyə başladılar. Şəhərin hərbi komendantı təyin olunmuş general-leytenant V.Krayev şəhər partiya komitəsinin birinci katibinin iş otağında əyləşərək əmrlər, sərəncamlar, göstərişlər verirdi. Birinci katib Cahangir Müslümzadə öz vəzifəsinin icrasından qeyri-rəsmi olsa da əslində kənarlaşdırılmışdı. Şəhərin partiya və sovet təşkilatları vəziyyətə nəzarət etmək, hadisələri izləmək və düz məcraya yönəltmək imkanlarından tamamilə məhrum edilmişdi. Hərb-

çilər şəhər rəhbərliyi ilə faktiki olaraq heç məslə-hətləşmir və hesablaşmırdılar. Onların fəaliyyəti çox hallarda sağlam məntiqə uyğun deyildi və yaranmış şəraitə müvafiq gəlmirdi, ona adekvat olmurdu.

Hadisələrin gedişatı, iğtişaşların miqyası nə qədər dəhşətli olsa da, vahiməli görünsə də (bu həqiqətən belə idi və biz bu miqyası, situasiyanın vahimə dərəcəsini kiçiltmək fikrindən çox uzağıq), eyni zamanda unutmamaq olmaz ki, iğtişaşları törə-dənlərin, hadisələrə təhrik olunan yetkinləş-məmiş insanların “silahı” daş-kəsək, ağac və dəmir çubuqlar, fin bıçaqları və baltalar, içərisinə yanacaq qarışığı doldurulmuş şüşə butulkalar olmuşdur. Məlumdur ki, hadisələr zamanı heç bir odlu silahdan istifadə edilməmişdir. İğtişaşları təşkil edən bir qrup xüsusi hazırlıq keçmiş “qara plaşlılar” istisna olmaqda hadisələrin törədilməsində iştirak edənlərin əksəriyyəti ümumiyyətlə heç bir hazırlıq görməmiş yeniyətmələr idi.

Belə olan halda, sual meydana çıxır: Şəhərin bütün sahələrini idarə etməyi öz əllərinə götürmüş hərbiçilər şəhərin mülki rəhbərləri ilə həmrəy olmaq, hadisələrin, iğtişaşların qarşısını hər yanda almağa çalışan və əksəriyyət təşkil edən sağlam qüvvələrlə, şəhər sakinləri, əhali ilə birlikdə erməni ailələrini onların yaşadıkları öz mənzillərində mühafizə etmək əvəzinə nə üçün, nə səbəbdən və hansı məqsədlə minlərlə adamı yaşından, cinsindən, sağlamlığından asılı olmayaraq yaşamaq üçün heç bir şəraiti olmayan kimyaçıların S.Vurğun adına Mədəniyyət sarayına toplayırdılar? Səbəb ondanmı ibarət idi ki, erməni əhalisini yaşadıkları mənzillə-

rində qorumaq, mühafizə etmək mümkün deyildi? Hərbçilərin buna qüvvələrimi çatdırmırdı?

Əsla yox! Səbəb bu deyildi! Məsələ heç də qüvvələr nisbətində deyildi. Xüsusi təlim keçmiş təcrübəli, silahlı hərbçilərin gücü, imkanları iğtişaşları törədən hadisələrə cəlb olunmuş dəstələrin gücündən, imkanlarından müqayisə olunmaz dərəcədə üstün idi!

Deməli, burada başqa məqsəd güdüldü, şəhərin erməni əhalisini mühafizə etmək məqsədi yox! Heç şübhəsiz ki, ermənilər yaşamaq üçün hər şəraiti olan mənzillərdə mühafizə olunsaydılar, bir yandan, şəhərdə baş verən hadisələrin miqyası barədə onlarda şişirdilmiş təsəvvür yaranmazdı, digər tərəfdən isə, əhalinin bu təbəqəsi tezliklə sakitləşər və Sumqayıtdan köçüb haralarasa getmək fikri onların ağlına belə gəlməzdi. Görünür, hadisələrin bu istiqamətdə cərəyan etməsi, sönməsi iğtişaşların ssenarisini cızanların maraqlarına və planlarına uyğun gəlmirdi.

Minlərlə erməninə antisanitariya şəraitində, tanklarla mühasirə olunmuş yerdə, kiçik bir ərazidə saxlamaqla bu insanları ağır psixoloji sarsıntılara məruz qoymaq, şəhərlə əlaqələrini kəsməklə əslində onları baş verənlərin həqiqi miqyasından bixəbər qoymaq və guya hadisələrin öhdəsindən hətta hərbçilərin belə gələ bilmədiklərini güman edərək dəhşətli vahimə hissləri keçirməyə vadar etmək, vəziyyətin onlar üçün çıxılmaz olduğu fikrini formalaşdırmaq və yalnız bir çıxış yolunun qaldığı – şəhəri mümkün qədər tez tərk etməyin labüd və qaçılmaz olduğu qənaətinə gətirmək,- bu idi əsas məqsəd!

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ordu qüvvələri şəhərə hadisələr başlandıdan 5-6 saat sonra daxil edilsə də, əsas hadisələr, ölüm halları, hərbiçilərin fəalliyətsizliyi və az qala kənar müşahidəçi rolunu oynamaları şəraitində, onların gözü qabağında - fevralın 28-də və 29-da törədilmişdir. Bu müddət ərzində Mədəniyyət sarayına toplanmış, az qala üst-üstə doldurulmuş erməni əhalisi arasında dəhşətli vahimə hissi, qorxu, ölüm xofu yaradıldı və onlar bu lənətə gəlmiş şəhəri tezliklə tərk etmək qərarına gəldilər, hərbiçilərdən onları Qarabağa, Ermənistana, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrinə - Moskva, Leningrada, Pribaltika respublikalarına, Krasnodar və Stavropol vilayətlərinə və s. yerlərə yola salmalarını tələb etdilər.

3. Respublika hakimiyyətinin münasibəti.

Hələ Sumqayıtda faciəli hadisələrin qızğın cərəyan etdiyi vaxtda, 1988-ci il fevralın 29-da respublika televiziyası ilə Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi Kamran Məmməd oğlu Bağırovun Azərbaycan SSR zəhmətkeşlərinə müraciətində Sumqayıtda yaranmış vəziyyətlə bağlı deyilirdi: ”..... xuliqanlıq edən ünsürlərin təsiri altında, onların əsassız çağırışlarına uyaraq Sumqayıt şəhərində ciddi qarışıqlığa yol verilmişdir. Talançılıq, soyğunçuluq faktları müşahidə olunur.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi və respublika hökuməti, yerli orqanlar vətəndaşların qorunması və

günahkarların ciddi surətdə cəzalandırılması üçün lazımi tədbirlər görürlər.

Təəssüf ki, bəzi yetkin olmayan adamlar, açıq deyək ki, millətlər arasında ədavət salmağa cəhd göstərənlərin təsiri altına düşmüşlər.

Fevral hadisələri ərəfəsində və hadisələrin cərəyan etdiyi günlərdə respublika və sovet təşkilatlarının yüksək vəzifəli nümayəndələri – Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin sədri Həsən Seyidov, respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Süleyman Tatlıyev, respublika Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Həsən Həsənov və başqaları Sumqayıtda olmuş, mitinqlərdə iştirak və çıxışlar etmiş, yaranmış vəziyyətdən tam xəbərdar olmuşlar. Bununla belə, respublika rəhbərliyi törədilmiş iğtişaşların mahiyyətinə dərinlənə varmadan, onların əsl səbəblərini araşdırmadan, baş vermiş hadisələrin günahını şəhər rəhbərliyinin güya əhalinin, xüsusən də gənclərin ideya – siyasi hazırlığı və beynəlmiləlçilik ruhunda tərbiyəsi işinin yarıtılmaz təşkilində görməyə üstünlük verdi.

Vəziyyəti normallaşdırmaq məqsədilə şəhərin rəhbərliyində kadr dəyişikliyi həyata keçirildi, “günahkarlar” partiya xətti ilə də cəzalandırıldılar.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Sumqayıt şəhər partiya komitəsinin birinci katibi C.M.Müslümzadə tutduğu vəzifədən azad edilmiş və partiya sıralarından xaric olunmuş, ikinci katib M.A.Bayramovaya və üçüncü katib A.X.Samolazova şəxsi vərəqələrinə yazılmaqla şiddətli töhmət verilmiş, şəhər sovetinin sədri T. Məmmədov tutduğu vəzifədən azad edilmiş, ona şəxsi

vərəqəsinə yazılmaqla şiddətli töhmət verilmiş, şəhər daxili işlər rəisi vəzifəsini müvəqqəti icra edən X. Cəfərov partiya sıralarından xaric edilmişdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Bağirovun iştirakı ilə 1988-ci il mart ayının 16-da keçirilmiş şəhər partiya komitəsinin plenumunda və şəhər sovetinin sessiyasında Sumqayıt şəhər partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə əvvəllər Sumqayıtda məsul vəzifələrdə, sonra isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər sovetinin sədri vəzifəsində işləyən Zülfü Saleh oğlu Hacıyev, şəhər icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsinə isə Alüminium zavodunun direktoru vəzifəsində işləyən Rasim Fərhad oğlu Eminbəyli təyin olundular.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Sumqayıt şəhər partiya komitəsinin bürosuna tapşırırdı ki, şəhərdə baş vermiş faciəli hadisələrin qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər həyata keçirmədiklərinə görə digər məsul vəzifəli şəxslər – kommunistlər barədə müvafiq ölçü götürülsün.

Mərkəzi Komitə Sumqayıtda baş vermiş hadisələrin hansı şəraitdə törədildiyini və səbəblərini dərinlən araşdırmaq məqsədilə Azərbaycan KP MK –nın ikinci katibi V.N. Konovalovun rəhbərliyi ilə xüsusi komissiya təşkil etmişdi. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu komissiyanın işinin əməli nəticələri bizə bəlli deyildir.

Azərbaycan KP MK-nın Sumqayıtda törədilmiş faciəli hadisələrə həsr olunmuş 16 mart 1988-ci il tarixli qərarından belə çıxır ki, bu hadisələrin baş verməsinin səbəbi elə Sumqayıtla və sumqayıtlılarla bağlıdır, əhalinin, xüsusilə də gənclərin ideya-siyasi hazırlığı və beynəlmiləçilik ruhunda tərbiyəsində yol verilmiş

səhvlərlə, çatışmazlıqlarla izah olunur!? Biz baş vermiş iğtişaların şəhər rəhbərliyinin işində yol verilmiş çatışmazlıq, qüsur və səhvlərlə ümumiyyətlə hər hansı bir əlaqənin olmadığını söyləmək fikrindən çox uzağıq. Lakin eyni zamanda, Azərbaycan KP MK-nın Sumqayıtda törədilmiş faciəli hadisələrə həsr olunmuş 16 mart 1988-ci il tarixli qərarından hasil olunan qənaətlə, – “guya bu hadisələrin baş verməsinin əsl səbəbi elə Sumqayıtın özü ilə, sumqayıtlılara, onların ideya-siyasi hazırlığında və beynəlmiləlçilik ruhunda tərbiyə olunmasında yol verilmiş səhvlərlə, çatışmazlıqlarla bağlıdır və yalnız bununla izah olunur”, – fikri ilə də heç bir vəchlə razılaşmaq mümkün deyildir.

4. Mərkəzi hakimiyyətin – Moskvanın, Kremlin hadisələrə münasibəti, bütün yuxarıda yazılanlardan göründüyü kimi, çox məkrli olmuş, mahiyyət etbarilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin qızıqşdırılmasına, Ermənistan – Azərbaycan münasibətlərinin uçuruma doğru yuvarlanmasına xidmət etmişdir.

Kitabın içindəkilər

Ön söz	3
---------------------	---

Birinci fəsil

Mixail Qorbaçovun SSRİ-ni dağıtmaq fəlsəfəsi

«Etnik ziddiyyətlər qazanı».....	7
Ümid dolu nəzərlər	13
Dönüş nöqtəsi	16
Təfəkkürdə inqilab	17
Mülayim avtoritarizm və liberal demokratiya	19
«Bir gülləyə iki dovşan»	20
«İslam xofu» və «qazax millətçiliyi»	23

İkinci fəsil

«Dağlıq Qarabağ problemi» SSRİ-nin dağıdılması kontekstində

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti: qısa tarixi ekskurs.....	29
Maraqlar qovuşur: «Qarabağ problemi» gündəmə gətirilir	36
S.Mikoyanın «nəzəriyyəsi».....	38
İlk mitinqi «Qarabağ» komitəsi idarə edirdi.....	40

Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə yaşıl işıq.....	45
«Zaqafqaziya sacayağı».....	48
«Krunk» durnadırmı?	53
Siyasi oyun start götürür.	
Akademik A.Ağanbekyanın bəyanatı.....	60
Demokratiya pərdəsi altında konstitusiya əleyhinə tuşlanmış qərar (Stepanakert, 20 fevral 1988-ci il).....	67
Maraqlar toqquşur. Strateji məqsədlər və taktika müxtəlifliyi.....	70
Moskva günahları tən yarı bölür	72
Din dövlətdən ayırdırmı?.....	87
Səbr kəməsinə son damla	90
Qorbaçova kömək, və ya siyasi bəhanə	94

Üçüncü fəsil

Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində

Ağıl və emosiya üz-üzə gəlir	99
Hadisələrə münasibət	103
Şəhər əhəlisinin münasibəti	103
Hərbcilərin münasibəti	118
Respublika hakimiyyətinin münasibəti121 Mərkəzi hakimiyyətin münasibəti124	

QEYDLƏR ÜÇÜN

